

सांख्य-कारिका.

ईश्वरकृष्णविरचिता.
सरस्वतीभाषाटीका

— सहिताच

भाषांतरकर्ता

तथा

प्रकाशक :-

पंडित मोतीराम वेलजी
कच्छडोणवाला.

संवत् १९९७

सन् १९४४

પુસ્તક મળવાના સ્થળો:—

૨૨૮૫૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલક

| ગુજરાતી કોમ્પ્યુટર વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૨૮૮-૭ કિંમત

ગ્રંથનામ આંખ્ય - હાલિફા

વર્ગિક ૪૬૨૩૨૧૨

શેઠ મોતીભાઈ પચાણનો બંગલો,

મુલુંડ.

(જલ્લા. થાણા.)

सांख्य—कारिका.

ईश्वरकृष्णविरचिता.
सरस्वतीभाषाटीका

— सहिताच —

भाषांतरकर्ता:—

तथा

प्रकाशक:—

पंडित मोतीराम वेलजी
कच्छडोणवाला.

संवत् १९९७

सन् १९४१

ભુ....મિ....કા.

સંખ્યાં પ્રકુર્વતે યસ્માત્ પ્રકૃતિ ચ પ્રચક્ષતે ॥
તત્ત્વાનિ ચ ચતુર્વિંશત્ તેન સાંખ્યં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

પ્રિય પાઠક વૃન્દ ! આપણા ભારત વર્ષનું વિદ્યાધન ખરું જોતાં દર્શન શાસ્ત્ર છે. કારણ કે, તે દ્વારા મનુષ્ય ઐહિક તથા પર-
માર્થિક શ્રેય સંપાદન કરી શકે છે. માટે દર્શન શાસ્ત્રથીજ મનુષ્ય
શરીરાંતર્ગત કામ-ક્રોધાદિ શત્રુવર્ગ તેમજ બહાર દૃષ્ટિ ગોચર
થતો નાસ્તિક સમૂહ ઉપર પ્રબલ યુક્તિઓ દ્વારા વિજય મેળવે છે
દર્શન શાસ્ત્રની પ્રશંસા અનેક અંશોમાં મુકત કંઠે થયેલી જોવામાં
આવે છે, તે અસ્થાનેતો નજક હોવાય :—

દર્શન શાસ્ત્રના કર્તા કેાણ ?

ન્યાયદર્શનના કર્તા મહર્ષિગૌતમ, અને વૈશેષિક દર્શનના
નિર્માતાકણ્વાદ મુનિ, સાંખ્યદર્શનના પ્રણેતા મહર્ષિકપિલદેવ યોગદર્શ-
નના કર્તા મહર્ષિપતંજલિ, વેદાન્તદર્શનના કર્તા બ્રહ્મર્ષિ વેદ
વ્યાસ, અને મીમાંસા દર્શનના રચયિતા મહર્ષિ જૈમિની મુનિ થયા.

તેઓની વિચાર ધારા :— ॥ ગૌતમ ॥

પ્રમાણ પ્રમેય સંશય પ્રયોજન દૃષ્ટાન્ત સિદ્ધાન્તાવયવ તર્ક
નિર્ણય વાદજલ્પ વિતળ્લાહેત્વાભાસચ્છલ જાતિ નિગ્રહસ્થાનાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃ—શ્રેયસાધિગમઃ । (“ ન્યાયદર્શને ”)

પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દ્રષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ,
તર્ક. નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ, અને
નિગ્રહસ્થાન, આ સોળ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ્ એટલે મોક્ષ
પ્રાપ્ત થાય છે. એમ “ ન્યાય દર્શન ” ના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન
મુનિએ ન્યાય શાસ્ત્રનું ઉપયોગિ લક્ષણ આવી રીતે કર્યું છે.

પ્રદીપઃ સર્વવિધાનામુપાયઃ સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રયઃ સર્વધર્માણાં વિદ્યોદેશે પ્રકીર્તિતા ॥

સર્વ વિધાના હીપક સર્વ કર્મોના ઉપાય, તથા સર્વ ધર્મોના આશ્રય રૂપ ન્યાય દર્શનનું સ્થાન વિદ્યાઓની ગણતરીમાં મુખ્ય છે. કારણ કે, મહર્ષિ ગૌતમ કહે છે કે, પદાર્થોના જ્ઞાનથી ઇશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે; આમ તેઓ પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે.

॥ કણ્વાદ ॥

ધર્મ વિશેષ પ્રસૂતાદ્ દ્રવ્ય ગુણ કર્મ સામાન્ય વિશેષ સમવાયાનાં ।
પદાર્થાનાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યાભ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસમ્ ॥

(“ વૈશેષિક દર્શને ”)

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાય, આ છ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય, (તુલ્યધર્મ) તથા વૈધર્મ્યનું જ્ઞાન થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. મહર્ષિ કણ્વાદ પણ ન્યાય શાસ્ત્રના કર્તાની પેઠે પરમાણુવાદને સ્વીકારે છે. તેથી આ વૈશેષિક શાસ્ત્રને પણ ન્યાય શાસ્ત્ર નામે કહે છે.

॥ કપિલ ॥

અથ ત્રિવિધદુઃસ્વાત્યન્ત નિવૃત્તિરત્યન્તપુરુષાર્થઃ ।

“ સાંખ્ય સૂત્રે ”

અથ ત્રિવિધ દુઃખની જે અત્યન્ત નિવૃત્તિ તે પુરુષાર્થ છે. કારણ કે, કપિલ દેવ કહે છે કે, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિ દૈવિક, આ ત્રણ દુઃખની નિવૃત્તિ પચીસ તત્વોના જ્ઞાનથી થાય છે. ત્યારબાદ પુરુષાર્થ એટલે કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. સંક્ષેપમાં તેઓ એમ જણાવે છે કે, “ પ્રધાન તથા પુરુષનો ભેદ જે જાણે છે તે સંસાર બંધનથી મુક્ત છે.” એમ જણવું.

॥ પતંજલિ ॥

અથ યોગાનુશાસનમ—(યોગ દર્શને)

હવે યોગ શાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રથી શરૂઆત કરી ત્યાર બાદ ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તેને યોગ કહે છે. તે યોગના આઠ અંગો દ્વારા સમાધિનો લાભ એટલે ઇશ્વર પ્રાપ્તિનો ઉપાય મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે. તથા સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં

* કૈવલ્ય સ્વરૂપ દ્વયોરેકતરસ્ય વૌદાસીન્યમપચર્યઃ પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું અથવા કેવલ પુરુષનું ઉદાસીનપણું તે મોક્ષ કહેવાય છે. પોતાનું વિકાર મુક્ત પરિણામ પુરુષને ન દેખાડવું એ પ્રકૃતિનું ઉદાસીનપણું પ્રકૃતિના સંબંધથી રહિત થવું એ પુરુષનું યૌદ્ધત્ય છે.

જણાવેલા પચીસ તત્વોનો સ્વીકાર કરી વધારામાં પોતાના અંતમાં ઇશ્વર તત્વને વિશેષમાં મૂકે છે. તેઓના મંતવ્યાનુસાર ઇશ્વર સ્વરૂપનું લક્ષણ નીચે બતાવ્યા મુજબ છે.—

“કેશકર્મ વિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃપુરુષવિશેષ ईश्वरः”

કલેશ, (અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ) કર્મ, (શુકલ, અશુકલ કર્મ) તેઓનું ફક્ત તથા વાસનાઓથી જેને ત્રણે કાળમાં-સ્પર્શ થતો નથી તે પુરુષ વિશેષ ઇશ્વર છે. આ સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ બંધનથી મુક્ત છે. અને ઇશ્વર નિરંતર બંધનથી મુક્ત છે. યોગ દર્શનના ભાષ્યકાર મહર્ષિ “વેદ-વ્યાસ” તેઓ પણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે નિર્દેશ કરે છે.—

तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं, न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते, यदेवातिशयि स्यात् तदेव तत्स्यात् तस्माद् यत्र काष्ठा प्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः

જેના ઐશ્વર્યથી અન્ય કોઈનું ઐશ્વર્ય વધારે નથી. તેમજ તેની બરોબરી કરનાર પણ કોઈ નથી. જો અન્યનું ઐશ્વર્ય (મહીમા) તેનાથી વધારે હોય, તો તે પણ ઇશ્વર કહેવાય, તે માટે ઐશ્વર્યની પરાકાષ્ઠા (સીમા) છે. અર્થાત્ જેના ઐશ્વર્યથી અન્ય કોઈનું ઐશ્વર્ય વધારે નથી. એટલે કે જે સર્વાતિશયતાવાળો છે તે જ ઇશ્વર છે. અંતમાં તેઓ જણાવે છે કે, પુરુષાર્થથી શૂન્ય થયેલા સત્વાદિ ગુણોનું લીન થવું એનું નામજ કૈવલ્ય એટલે મોક્ષ છે. અથવા પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થયેલી જે ચિતિ શક્તિ (ચૈતન્ય પુરુષ) તે કૈવલ્ય છે.

॥ व्यासदेव ॥

વેદાન્નદર્શન બ્રહ્મ સિવાય અન્ય પદાર્થને સ્વીકારતું નથી. કારણ કે, વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત મુજબ બ્રહ્મજ, નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ સ્વરૂપ, સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિમાન તે બ્રહ્મ સત્ય વસ્તુ છે. બાકીના પદાર્થો માયિક છે. એટલે કે, સ્વપ્ન જોવા છે. તેમજ જગતની રચનામાં પણ તે અભિન્નનિમિત્ત-તોપાદાન કારણનેજ સ્વીકારે છે. અને તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે. એમ કહે છે, તે ક્રમ આવી રીતનો છે સાધન ચતુષ્ટય ઉપરાંત બ્રહ્મજ્ઞાસા કરવી. તેથી બ્રહ્મના

* નિત્યાનિત્યવસ્તુ વિવેક, ઇલામુત્રાર્થ ફલભોગ વિરાગ શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ અને મુખ્યુત્ત્વ । શમદમાદિ સાધન સંપત્તિ શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા । સમાધાન અને શ્રધ્ધા ।

पंडित—

भातीराम वैद्य शर्मा.

સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાય છે. સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ થયા બાદ સંસારમાં મુક્ત-
તાત્મા આવતો નથી. આને અપુનરાવૃત્તિ કહે છે તેમજ ચેતન
આત્મામાં પણ જે ભેદ દ્રષ્ટિગત થાય છે, તે ઉપાધિના યોગથી જણાય
છે. ઉપાધિ રહિત આત્માને શુદ્ધ બ્રહ્મ કહે છે. માયાની ઉપાધિવાળા
તે હંશ્વર અને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળાને સંસારી જીવ કહે છે. તે
પોતાની ઉપાધિ વિરહના યોગે મુક્ત થવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપતાને પામે
છે. સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યના શિષ્ય શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય સંક્ષેપમાં
વેદાન્ત પ્રક્રિયા આવી રીતે જણાવે છે,—

जीवेशौ च विशुद्धात्मचिद् विभेदस्तु तयोर्द्वयोः

अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ १ ॥

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः

कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥ २ ॥

જીવ, હંશ્વર, બ્રહ્મ, જીવ હંશ્વરનો ભેદ, અને અવિદ્યા, તથા
ચેતનનો યોગ, આ છ પદાર્થોને સ્વીકારી એટલે કે પાંચ પદાર્થો
અનાદિ સાંત અને બ્રહ્મ અનાદિ અનંત છે. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રહ્મજ
એક સત્ય-વસ્તુ છે. બાકીના પદાર્થો વિન્ધ્યા પુત્રની માફક
મિથ્યા જાણવા.

मी मां सा दर्शन

આ દર્શનના કર્તા મહર્ષિ જૈમિનિ છે. તેઓ “ અથાતો ધર્મ
જિજ્ઞાસા ” આ સૂત્રથી શરૂઆત કરી અંથ સમાપ્તિ પર્વના વૈદિક
કર્મકાંડનું પ્રતિપાદ કરે છે. અને હંશ્વર સંબંધી આ દર્શનમાં ચર્ચા
જોવામાં આવતી નથી. તેઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે, વૈદિક કર્મો
દ્વારા અધિકારી પુરૂષ ઉત્તમ લોકને મેળવી શકે છે. તથા સંપૂર્ણ
વેદ મંત્રો પણ ક્રિયાકલાપનું પ્રતિપાદન કરે છે. જેમ કે—

“ આમ્નાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થાનામ્ ” (જૈ. સૂ.)

અર્થાત્ વૈદિક મંત્રો ક્રિયા એટલે કર્મ પ્રતિપાદક હોવાથી તેઓનું
સાર્થકપણું તેઓદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. માટે પૂર્વોક્ત મહર્ષિ કર્મમાર્ગનેજ
શ્રેયસ્કર માને છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં કર્મ બ્રહ્મ જ્ઞાનનું એક આવશ્યક
અંગ મનાય છે. ॥ ઇતિ ॥

“ વાદત્રયી ”

આરંભવાદ એટલે અસત્કાર્યવાદ, વિવર્તવાદ, અને સત્-કાર્યવાદ, આ વાદત્રયીમાં ગૌતમ મુનિએ અસત્કાર્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. “ ઉત્પાદન્યયદર્શનાત્ ” (ગૌતમ સૂત્રમ્) ન્યાયાચાર્ય ગૌતમ જણાવે છે કે, અમારા સિદ્ધાન્ત મુજબ કાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં હોતું નથી. કિંતુ કાર્યોત્પત્તિ થાય છે. આ નિયમ સંસારમાં જોવામાં આવે છે તથા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ પણ સંસારમાં થાય છે. જો કાર્ય ઉત્પત્તિથી પૂર્વે પોતાના કારણમાં કદાચિત્ત વિદ્યમાન હોય તો, ઉત્પત્તિ કેવી થઈ? અને જ્યારે કોઈ ઉત્પન્ન થયું નહિ તો નાશ કેવો થાય? પરંતુ ઉત્પત્તિ તથા નાશ બંને જોવામાં આવે છે. માટે સાંખ્યોક્ત સત્કાર્યવાદ અમોને ઇષ્ટ નથી, આવી રીતે અનેક તર્કો દ્વારા અસત્કાર્યવાદની તેઓ પુષ્ટિ કરે છે.

“ વિવર્તવાદ ”

આ વાદ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં પ્રસિધ્ધિને પામેલો છે. વેદાન્તિએ ઉપાદાન કારણની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળાને વિવર્તવાદ કહે છે જેમ કે દોરડીમાં સર્પ દેખાય છે ત્યાં દોરડીની વ્યાવહારિક સત્તા છે. અને તેમાં સર્પ પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળો છે. કારણ કે, અંધકારને લીધેજ રજની ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રતીતિ થાય છે. બીજું દૃષ્ટાંત શુકિત (છીપ) માં રૂપાની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ તે રૂપું નથી. આ વિચારને વિવર્તવાદ કહે છે. પરંતુ આ બંને વિચારોથી સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત પૃથક્ છે. તે સત્કાર્યવાદથી પ્રસિધ્ધ છે.

“ સત્કાર્યવાદ ”

“ ઉપાદાન નિયમાત્ ” ઉપાદાન કારણના નિયમથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે, કારણમાં કાર્યની સત્તા જણાય છે. જેમ માટી-માંથી “ ઘડો ” ઉત્પન્ન થાય છે અને તંતુમાંથી વસ્ત્ર નિપજે છે. તેમ પોત પોતાના ઉપાદાન કારણથીજ કાર્યની ઉત્પત્તિ નિયમ પૂર્વક દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે. કારણ કે, અસત્કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી આ નિયમનો અવશ્ય ભંગ થશે. તથા શકિતવાળા શક્યકરણથી સ્વસ્થ રૂપે કાર્ય વિદ્યમાન હોય છે. ઘડો પોતાની ઉત્પત્તિની પહેલાં માટી રૂપ કારણમાં અનાગત એટલે ભવિષ્યદ્ વૃત્તિથી પોતાના કારણમાં

રહે છે. માટે સત્કાર્યવાદજ યોગ્ય છે. કદાચિત્ કોઈ એમ કહે કે, જો કાર્ય સત્ હોય તો તેના નાશનો સંભવ કેમ થશે. પરંતુ સાંખ્ય સિદ્ધાંતની મુજબ કારણમાં કાર્યની લયદશાનેજ નાશ કહેવામાં આવે છે.

॥ કારિકાના રચયિતા ॥

આ સાંખ્ય કારિકાના કર્તા શ્રીચુત શ્રી હર્ષવરકૃષ્ણ છે. તેઓની કારિકા ઉપર ગૌડપાદસ્વામીનું લાખ્ય છે. આ કારિકાનું આશ્રય લઈ સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મસૂત્ર લાખ્યમાં સાંખ્ય સિદ્ધાંત ઉપર જે કાંઈ પણ લખ્યું છે. તે આ કારિકાના આધારે લખાયલું જણાય છે. કદાચિત્ આમપણ અનુમાન થઈ શકે છે કે, પૂર્વોક્ત સ્વામીજીના વખતમાં કપિલદેવકૃત સાંખ્ય સૂત્રની ઉપલબ્ધિ જોવામાં આવી નહિ હોય, કારણ કે, વિજ્ઞાન ભિક્ષુએ જણાવ્યું છે કે,

“ કલાર્કભક્ષિતં સાંખ્યશાસ્ત્રમ્—જ્ઞાનસુધાકરમ્ કલાવિશિષ્ઠં
મૂયોઽપિ પુર્યણ્યેવચોમૃતૈઃ ”

કાલરૂપી સૂર્યદ્વારા ભક્ષણ કરાયલું સાંખ્ય શાસ્ત્ર જ્ઞાન-રૂપી અમૃતને આપનારું છે. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે, વિજ્ઞાન ભિક્ષુએ સ્વામી શંકરાચાર્ય પછી આ શાસ્ત્રનું સંશોધન કર્યું હશે કદાચિત્ આ માની શકાય, ખરું અસ્તુ આ સાંખ્યકારિકાનું અમોએ લાખ્યાંતર કર્યું છે તે ગૌડપાદાચાર્યના લાખ્યનો આધાર લીધો છે.

ઉપસંહાર

આ ગ્રંથ લખવાના કાર્યમાં જે કંઈ વાંકુના માણ શાસ્ત્રી હંસરાજ તોલારામ જોશીએ પરિશ્રમ લીધો છે. તેનો અમો આભાર માનીએ છીએ આ પુસ્તકો છપામણીનો ખર્ચ ગંગાસ્વરૂપ બાઈ મીઠાંબાઈએ આપેલ છે. તેમના આ સ્તુત્ય કાર્યને અંગે અમો ધન્યવાદ સાથે આશિર્વાદ આપીએ છીએ. પંડિત નારાયણ મૂલજીવાલાને ફક્ત દર્શન વિષયનો પ્રચાર થાય તે હેતુથી અમારા કંપોઝથી ફક્ત ૫૦૦) પાંચસો નકલો છપાવવાની રજા આપી છે, અને તે પુસ્તકાલયના મેનેજર રા. રા. યદુરામભાઈની સૂચના અમોએ મિત્ર દષ્ટિએ સ્વીકારી છે.

— ઇતિ શમ્ —

લી૦ ભવદીય—

પંડિત મોતીરામ વેલજી શર્મા.

કચ્છ દોણવાલા.

अगत्यनुं शुद्धि पत्र.

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
१	१४	दुप्यतो	दुप्यतुं
५	२५	न्यायदर्शरम्	न्यायदर्शनम्
२३	८	भस्माद्	मस्माद्
२४	२५	दङ्कारात्	दहङ्कारात्
२४	२६	दुभयमा	दुभयम्

स्वर्गस्थ
आर्ष आर्षिद आर्षि देवज.

વિદ્યાબાઈ
મહાબાઈ દેવજી.

“અથ સાંખ્ય કારિકા”

સરસ્વતી ભાષા ટીકા.

શ્રી કપિલાય નમઃ

દુઃસ્વ ત્રયાભિઘાતાજિજ્ઞાસા તદભિઘાતકે હેતૌ ॥

દૃષ્ટે સાપાર્થા ચેન્નૈકાન્તાત્યન્તતોઽભાવાત્ ॥ ૧ ॥

(અર્થ) દુઃસ્વત્રયાભિઘાત (ત્રણ પ્રકારના દુઃખાભિઘાતથી) તત્ (તેના) અભિઘાતકે (નાશ કરવાના) હેતૌ (કારણમાં) જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા કરવી) કેાઈક એમ કહેછે કે દુઃખ ત્રયના નાશ કરવાનો ઉપાય દૃષ્ટે ચેત્ (જે પ્રત્યક્ષ હોય તેા સા (તે) અપાર્થો (નકામી બાજુથી કારણ કે, એકાન્તતા(નિત્ય એવા દૃષ્ટ ઉપાયથી) અત્યન્તતઃ (દુઃખાત્યન્તને) અભાવાત્ (અભાવ હોવાથી) માટે પ્રત્યક્ષ તથા આનુશ્રવિક ઉપાયો વડે ત્રિવિધ દુઃખ સમુદાયનો નાશ થાયજ નહિ.

ભાષ્ય ભૂમિકા—

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જે મુનિએ જગતને અવિદ્યા રૂપી સમુદ્રમાં ડુબતો જોઈ દયાળુ બની સાંખ્યમયી નૌકા સંસાર સાગર તરી જવા માટે રચી એવા તે પરમર્ષિ કપિલદેવને નમસ્કાર કરે છું. ॥૧॥ પ્રમાણુ, સિદ્ધાંત, તથા હેતુઓથી યુક્ત અને લઘુ, તથા સરલ એવો જે “સાંખ્ય સિદ્ધાંત” અન્થ તે સ્વશિષ્યોના કલ્યાણને માટે “હુ” (ગૌડપાદાચાર્ય) દુકામાં સાંખ્ય કારિકા ભાષ્ય કહું છું.

સનકશ્ચ સનન્દશ્ચ તૃતીયશ્ચ સનાતનઃ ॥

આસુરિઃ કપિલશ્ચૈવ વોદુઃ પંચશિશ્વસ્તથા

હત્વેતે બ્રહ્મણઃ પુત્રાઃ સપ્ત પ્રોક્તા મહર્ષયઃ ॥ ૧ ॥

સનક, સનન્દ, સનાતન, આસુરી, કપિલ, વોદુ, પંચશિશ્વ તેઓ-માંથી કપિલદેવની સાથેજ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ઐશ્વર્ય, આ ચાર પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા હતા. જ્યારે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ડુબતું જગત જોઈ દયાયુક્ત એવા શ્રી કપિલદેવે આસુરી ગોત્રમાં ઉત્પન્ન

થયલા જ્ઞાસુ બ્રાહ્મણને પચીસ તત્વોનું જ્ઞાન સમજાવ્યું હતું. અને તેનાથી મહર્ષિ આસુરી મુનિને તત્વજ્ઞાનનો લાભ થયો હતો. અને તેણે (આસુરી મુનિ) એ પણ પોતાના પ્રિય શિષ્ય, પંચશિખાર્યને પચીસ તત્વના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. તથા શિષ્ય પરંપરાથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા “ધૃત્વરકૃષ્ણને” આ શાસ્ત્રોપદેશ પ્રાપ્ત થતાં તેઓએ “આર્યા છન્દ” દ્વારા આ કારિકા નિર્માણ કરી. ને આ લઘુ ગ્રંથના પઠનપાઠનથી જ્ઞાસુ પુરૂષોને પચીસ તત્વોનું જ્ઞાન અવશ્ય થશે. અને આ જ્ઞાનથી સંસાર સાગર તરી જવાશે. તેમાં કોઈપણ જાતની શંકા નથી.

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જો સંસારમાં દુઃખ ન હોય અથવા તો દુઃખ વિદ્યમાન હોય છતાં પણ તેને દૂર કરવાની ઇચ્છા પણ ન થાય અગર ઇચ્છા પણ થાય તો દુઃખનાશ થવું અશક્ય હોય ત્યારે સાંખ્ય શાસ્ત્ર વિષયિણી જ્ઞાસા કોઈના હૃદયમાં ઉદ્ભવે નહિ, કારણ કે, જ્યારે દુઃખનાશ ન થાય ત્યારે કેવલ શાસ્ત્ર જ્ઞાસા માત્રથી શું ફલ મળી શકે? કિંતુ દુઃખજાતી પણ જગતમાં છે અને તેને દૂર કરવાની ઇચ્છા પણ દરેક જીવોને થાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. એને માટે દુઃખત્રયના વિનાશની જ્ઞાસા દરેકને છે. તેમજ દુઃખત્રયનો નાશ કરવાનો ઉપાય પણ સાંખ્ય શાસ્ત્ર જણાવે છે. હવે દુઃખત્રયનો વિભાગ સ્વયં છે કે, આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક, આ પ્રમાણે ત્રણ દુઃખો છે. આધ્યાત્મિક દુઃખ એ પ્રકારનું છે. શારિરીક, અને માનસિક, વાત, પિત્ત, અને કફના વિપર્યયાણી જ્વર (તાપ) તથા અતિસાર ઇત્યાદિકને શારિરીક દુઃખ જાણવું. અને પ્રિયનો વિયોગ તથા અપ્રિયનો સંયોગ એ માનસીક દુઃખ છે. ચતુર્વિધ ભૂતગ્રામથી જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે, અને શીત, ઉષ્ણ, (તાપ) વાયુ તેમજ વિજળી ઇત્યાદિક આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. આ દુઃખ ત્રયનો વિનાશ કરવાને માટે સાંખ્ય શાસ્ત્રની જ્ઞાસા કરવી. પ્રપ્ત એ ઉદ્ભવે છે કે, દૃષ્ટ ઉપાયોથી જો દુઃખત્રયનો નાશ થઈ શકતો હોય તો સાંખ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી જ્ઞાસા વ્યર્થ છે.

હવે આ દુઃખનો નિર્ણય સાધારણ જનતા જણાવે છે કે આધ્યાત્મિક દુઃખ જે શારિરીક છે તે ઔષધિ ઇત્યાદિકના સેવનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને માનસ દુઃખની નિવૃત્તિ પ્રિયવસ્તુનો સંયોગ અને અપ્રિય વસ્તુના વિયોગથી માનસ દુઃખનો પરિહાર

થઈ જાય છે તેમજ આધિભૌતિક દુઃખની નિવૃત્તિ મણીમંત્રાદિથી નિવૃત્ત થઈ જશે. * તેથીજ તેનો પ્રત્યુત્તર સિદ્ધાંતિ કહે છે, કે દષ્ટ ઉપાયોથી ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે શરીર સંબંધિ રોગ ઔષધિ સેવનથી દૂર થાય છે. તથાપિ એકવાર દુઃખ-નિવૃત્તિ થયા પછી પણ કાલાન્તરમાં દુઃખોત્પતિ થાય છે. માટે ઔષધિ સેવનથી દુઃખનિવૃત્તિ થઈ જશે. પરંતુ આ બનવું મુશ્કેલ છે. તેથીજ દષ્ટ ઉપાયોથી ત્રિવિધ દુઃખનિવૃત્તિ થતી નથી, પરંતુ પચીસ તત્વોના જ્ઞાનથીજ દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ થાય છે ॥૧॥

દૃષ્ટવદાનુ શ્રવિકઃ સ હ્યવિશુદ્ધિ ક્ષયાતિશયયુક્તઃ ॥

તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્ વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

(અર્થ) દૃષ્ટવત્ (પ્રત્યક્ષની માફક) આનુશ્રવિકઃ (સ્વર્ગાદિઉપાયપણ) હિ (નિશ્ચય) અવિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્તઃ (અશુદ્ધિવિનાશ, અને અતિ-શયથી યુક્ત છે.) તદ્ (તેનાથી) વિપરીતઃ (ઉલટો) શ્રેયાન્ (શ્રેયસ્કર ઉપાય છે તે) વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞ વિજ્ઞાનાત્ (વ્યક્ત અવ્યક્ત અને જ્ઞાના વિજ્ઞાનથી થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિનું નામ પુરૂષાર્થ છે. તે લૌકિક ઉપાય એટલે ધનાદિકથી તેની (દુઃખ) નિવૃત્તિ થતી નથી. ત્યારે પૂર્વપક્ષ કહે છે. કે, પૂર્વોક્ત દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ વૈદિક ઉપાયથી અવશ્ય થશે. તેમાં નિમ્ન લિખિતે વેદ મંત્ર પ્રમાણ છે.

અપામ સોમમમૃતા અમૃમાગન્મ જ્યોતિરવિદામ દેવાન્ ॥

કિં નૂનમસ્માન્ તૃણવદરાતિઃ કિમુ ધૃતિરમૃતમર્ત્યસ્ય ॥

દેવતાઓ કહે છે કે, અમોએ સોમ પાન કર્યું છે. ને અમર પાણાને પ્રાપ્ત થયા છીએ. તથા સ્વર્ગસુખ મેળવ્યું છે. અને દેવ સંબંધિ ભોગો અમોને પ્રાપ્ત છે. શત્રુઓ અમોને શું કરી શકશે ? ધૃતિ (જરાવસ્થા) અમોને શું કરી શકશે ? માટે વેદોક્ત ઉપાયોદ્ધાર

* અર્કે ચેન્મધુર્વિદેતકિમર્થ પર્વતં વ્રજેત્ ॥

એટલે આકાશના વૃક્ષથી મધ મળી શકતું હોય તો પર્વતે પર્વત ભટકવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ અવશ્ય થઈ જશે, ત્યારે સાંખ્ય શાસ્ત્ર વિષયની જ્ઞાસા વ્યર્થ છે. પણ સિધ્ધાંતી કહે છે કે, પ્રત્યક્ષ ઉપાયની માફક વેદોક્ત ક્રિયાઓ પણ અવિશુદ્ધિ, ક્ષય તથા અતિશય યુક્ત છે. માટે શાસ્ત્ર જ્ઞાસા અવશ્ય કરવી. કારણ કે, યજ્ઞમાં પશુઓની હિંસા તો અવશ્ય થાય છે. માટે હિંસારૂપી અશુદ્ધિથી યુક્ત છે. અને ઇંદ્રાદિક દેવતાઓનો નાશ થયા બાદ યજ્ઞમાનનો વૈદિક કર્મફલ ક્ષય થયો. માટે આનુશ્રવિકમાં ક્ષય નામનો આ બીજો દોષ જોવામાં આવે છે. અને સ્વર્ગમાં પોતાથી અધિક ઐશ્વર્યવાળાને જોઈ અદ્ય ઐશ્વર્યવાળાને અવશ્ય દુઃખ થાય છે. માટે પ્રત્યક્ષ તથા આનુશ્રવિક ઉપાયો દ્વારા દુઃખ નિવૃત્તિનો સંભવજ નથી ત્યારે પ્રશ્ન ઉદભવે છે કે, કયા ઉપાયથી દુઃખ નિવૃત્તિ થાય ? તો કહે છે કે, પૂર્વોક્ત ઉપાયોથી વિલક્ષણ વ્યક્ત, અવ્યક્ત અને “સ” (પુરુષ) ના વિજ્ઞાનથી ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. વ્યક્ત, અવ્યક્ત, અને સ (પુરુષ) ના લક્ષણો આગળની કારિકામાં કહેવામાં આવશે. ॥ ૨ ॥

મૂળપ્રકૃતિરવિકૃતિમહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ॥

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥૩॥

(અર્થ)*મૂળપ્રકૃતિઃ (પ્રધાન) અવિકૃતિઃ (આ કોઈનો કાર્ય નથી) મહદાદ્યાઃ (મહત્ત તત્વાદિકે) સપ્ત (સાત) પ્રકૃતિવિકૃતયઃ (એક બાબુથી કાર્ય અને બીજી બાબુથી કારણ છે) ષોડશકઃ (એટલે સાત પદાર્થોનો સમુદાય) તુ (કેવળ) વિકારઃ (એટલે વિકાર છે) પુરુષઃ (ચેતનાત્મા તો) ન પ્રકૃતિઃ (પ્રકૃતિ એ નથી) અને ન વિકૃતિઃ (તેમ વિકાર પણ નથી)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) હવે વ્યક્ત, અવ્યક્ત, અને પુરુષના લક્ષણો કહે છે. મૂળ પ્રકૃતિ કોઈનો વિકાર નથી. એટલે તેને અવિકૃતિ કહે છે. મહત્તત્વાદિ સાત પદાર્થો કાર્ય તથા કારણ રૂપે રહેલાં છે. મહત્તત્વ એટલે બુદ્ધિ ૧, તથા અહંકાર ૨, શબ્દતન્માત્રા ૩, સ્પર્શતન્માત્રા ૪, રૂપતન્માત્રા ૫, રસતન્માત્રા ૬, ગન્ધતન્માત્રા ૭, પૂર્વોક્ત સાત પદાર્થો

*મૂલેમૂલામાવાદમૂલમૂલમ્ । “સાંખ્ય સૂત્રમ્ ॥”

કારણનું કારણ હોઈ શકે નહિ. કારણ રહિત પદાર્થ દરેક પદાર્થનું મૂળ કારણ બને છે.

થોમાં બંને અવસ્થાઓ રહેલી છે. હવે સોળ વિકારોનાં નામો ક્રમશઃ જણાવીશું.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને અગીયારમું મન તથા પંચ સ્થૂલ મહાબૂતો, એ બધા વિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પણ પુરૂષ અપરિણામી હોવાથી કોઈનું ઉપાદાન કારણ બની શકે નહિ. અને તે નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોવાથી કોઈનો કાર્ય પણ નથી ॥ ૩ ॥

હવે વ્યક્ત, અવ્યક્ત, અને જ્ઞ, આ ત્રણે પદાર્થોની કયા પ્રમાણે દ્વારા સિદ્ધિ થાય છે. પ્રમેય સિદ્ધિ પ્રમાણાધિન હોવાથી પ્રમાણોની આવશ્યકતા છે. માટે પ્રમાણોનું નિરૂપણ આગળની કારિકામાં જણાવવામાં આવશે.

દૃષ્ટમનુમાનમાપ્તવચનં ચ સર્વ પ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ ॥

ત્રિવિધં પ્રમાણમિદં પ્રમેયસિદ્ધિઃ પ્રમાણાદિ ॥ ૪ ॥

દૃષ્ટમ્ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) અનુમાનમ્ (અનુમાન પ્રમાણ) ચ (અને) આપ્તવચનમ્ (શાસ્ત્ર તથા શ્રદ્ધેય પુરૂષનું વચન) સર્વ પ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ (તેમાં સર્વ પ્રમાણોનો સમાવેશ થાય છે) ત્રિવિધમ્ (ત્રણ પ્રકારના) પ્રમાણમ્ (પ્રમાણ) હિ (નિશ્ચય) "પ્રમાણાત્ (પૂર્વોક્ત પ્રમાણોથી) ‡પ્રમેયસિદ્ધિઃ (જાણવા યોગ્ય પદાર્થોની સિદ્ધિ) દૃષ્ટમ્ (દૃષ્ટિગત થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, અને શબ્દ, એ ત્રણ પ્રમાણો છે. તેઓમાં પ્રત્યક્ષ, પ્રમાણ જ્યેષ્ઠ મનાય છે. કાન, ચામડી, આંખ,

" અસન્દિગ્ધાવિપરીતાનધિગત વિષયા ચિત્તવૃત્તિર્બોધશ્ચ

ફલં પ્રમા તત્સાધનં પ્રમાણમિતિ ॥ સાં. ત. કૌ.

નિશ્ચિત, અબાધિત, અને અજ્ઞાત, વિષયને બોધ કરાવનારી જે ચિત્તવૃત્તિ તેનું નામ પ્રમા તેમજ તેના સાધનનું નામ પ્રમાણ છે.

‡ આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃ પ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવ-

ફલદુઃસ્વાપવર્ગસ્તુ પ્રમેયમ્ ॥ "ન્યાયદર્શનમ્"

આત્મા ૧ શરીર ૨ ઇન્દ્રિય ૩ અર્થ ૪ બુદ્ધિ ૫ મન ૬ પ્રવૃત્તિ ૭ દોષ ૮ પ્રેત્યભાવ ૯ ફલ ૧૦ દુઃખ ૧૧ અને અપવર્ગ ૧૨ મહર્ષિ ગૌતમ સિદ્ધાંતાનુસાર પ્રમેય જાતીના બાર વર્ગ છે તેમજ નિર્દિષ્ટ પ્રમાણો દ્વારા પ્રમેય સિદ્ધિ થાય છે.

જીભ, અને નાસિકા આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસને ગન્ધ, આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે. હવે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું નિર્દેશન કરાવે છે, શબ્દનો પ્રત્યક્ષ કર્ણેન્દ્રિયદ્વારા થાય છે. સ્પર્શ વિષયનો પ્રત્યક્ષ ત્વચા એટલે ચામડીદ્વારા થાય છે. રૂપ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય કારણ છે. અને જીભ ઇન્દ્રિયદ્વારા રસનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ને નાસિકાદ્વારા ગન્ધનું જ્ઞાન થાય છે.

પૂર્વોક્ત પાંચ ઇન્દ્રિયોદ્વારા પંચવિધ વિષયોનું સેવન કરવું તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. જે પદાર્થનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ગ્રહણ થઈ શકે નહિ તેનું ગ્રહણ આત્મ વચનદ્વારા થઈ શકે છે. આત્મ નામ યથાર્થ વક્તાનું છે. તેનું વચન તેજ આત્મ વચન. તેને શબ્દ પ્રમાણ પણ કહે છે. જેમ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણદ્વારા દેવરાજ ઇન્દ્રનું ને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ આત્મ વચનથી તે થાય છે. મહર્ષિ ગૌતમ ચાર પ્રમાણોને માને છે. એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાન પ્રમાણ, ઉપમાન પ્રમાણ ને શબ્દ પ્રમાણ, વધારામાં ઉપમાન પ્રમાણને તેઓ ઉમેરે છે. દદાન્ત તરીકે “ગોઃ” સદશો ગવયઃ એટલે ગાયની તુલ્ય (ગવયઃ) નીલ ગાય છે. આ સાદશ્ય જ્ઞાન ઉપમાન પ્રમાણદ્વારા સિદ્ધ થાય છે. મહર્ષિ જૈમિની છ પ્રમાણોને સ્વીકાર કરે છે, તેના નામો અર્થાપત્તિ; સંભવઃ, અભાવઃ, પ્રતિભા, ઐતિહ્યમ્ ઉપમાન તેમાં અર્થાપત્તિ પ્રમાણ બે પ્રકારનું છે; દ્રષ્ટાર્થાપત્તિ, અને શ્રુતાર્થાપત્તિ, જેમ જીવીત દેવદત્ત ઘરમાં નથી આ વાક્યથી બોધ થાય છે, કે જીવીત દેવદત્ત ઘરમાં હોય કે ન હોય પણ વિદેશમાં તો અવશ્ય હશે. તેનું નામ દ્રષ્ટાર્થાપત્તિ (પીનોડયં દેવદત્તો દિવા ન મુંક્તે) સ્થૂલકાય દેવદત્ત દિવસમાં જન્મતો નથી. પરંતુ ભોજન સિવાય સ્થૂલતા સંભવે નહિ. માટે આ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવદત્ત રાત્રીએ જન્મે છે. તેને શ્રુતાર્થાપત્તિ પ્રમાણ કહે છે. *સંભવ પ્રમાણ એક શેર કહેવાથી ચાર પાશીરાનું ગ્રહણ થાય છે. હવે અભાવ પ્રમાણ કહે છે. જેમકે સુકેલા ધાન્ય બેઠને વર્ષાદનો અભાવ જણાય છે. આ અભાવ પ્રમાણના ભેદોનો વિસ્તાર અત્રે (આ ગ્રંથમાં) કર્યો નથી. બાદ પ્રતિભા પ્રમાણનું લક્ષણ કહે છે કે, વિંધ્યાચલથી દક્ષિણમાં

એ સંભવ પ્રમાણ, સંભાવનારૂપ અને નિર્ણયરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે. આ બ્રાહ્મણમાં ચૌદ વિધાઓનું વેત્તાપણું સંભવે છે, આ સંભાવનારૂપ સંભવ પ્રમાણ છે.

અને સહ્યાદ્રિ પર્વતથી ઉત્તર દિશામાં સમુદ્રપર્ચન્તનો પૃથ્વીનો ભાગ સુંદર છે, ને તે પ્રદેશમાં સુંદરગુણો વસે છે. તેનાથી પ્રતિભા ઉત્પન્ન થાય છે એનું નામ પ્રતિભા પ્રમાણ કહેલું છે. હવે ઐતિહ્ય પ્રમાણુ તે કયો ? લોકે કહે છે, કે, આ વડના ઝાડમાં યક્ષિણીનો વાસ છે, આવી રીતની લોક વાર્તાને ઐતિહ્ય પ્રમાણુ કહે છે. પરંતુ સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં ત્રણજ પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવેલાં છે. પ્રમેય સિદ્ધિ પ્રમાણોદ્ધારા સિદ્ધ થાય છે. આ મંતવ્યને દરેક શાસ્ત્રકારો અંગીકાર કરે છે. ॥૪॥

પ્રતિવિષયાધ્યવસાયો દૃષ્ટંત્રિવિધમનુમાનમાख्याતમ્ ॥

તલ્લિજ્જલિજ્જિર્ણપૂર્વકમાપ્તશ્રુતિરાપ્તવચનં તુ ॥ ૫ ॥

(અર્થ) પ્રતિવિષયાધ્યવસાયઃ (દરેક વિષયનો નિશ્ચય ઇન્દ્રિયદ્વારા થાય છે) દૃષ્ટમ્ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ) અનુમાનમ્ (અનુમાન પ્રમાણ) ત્રિવિધમ્ (ત્રણ પ્રકારનું) આખ્યાતમ્ (કહ્યું છે) તત્ (તે અનુમાન પ્રમાણ) લિજ્જલિજ્જિર્ણપૂર્વકમ્ (ચિન્હ તથા ચિન્હવાળું છે) તુ (અને) આપ્તશ્રુતિ (આપ્ત પુરૂષનું વાક્ય) *આપ્તવચનમ્ (યથાર્થ વચન)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા જે શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. અને અનુમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. પૂર્વવત્ શેષવત્, અને સામાન્યતો દૃષ્ટ જેમ આકાશમાં મેઘોની ઘનઘટા જોઈ વૃષ્ટિનું અનુમાન કરવું, તે પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે. અર્થાત્ કારણને જોઈને કાર્યનું અનુમાન કરવું તે પૂર્વવત્ અનુમાન જાણવું. હવે શેષવત્ સમુદ્રનાં એક ઝિંદુમાં લવણ સિદ્ધ કર્યા પછી સંપૂર્ણ સમુદ્ર નિમકવાળો છે એમ અનુમાન કરવું તેનું નામ શેષવત્ અનુમાન. અર્થાત્ કાર્યને જોઈને કારણનું અનુમાન કરવું તેને શેષવત્ અનુમાન કહે છે. હવે સામાન્યતો દૃષ્ટ અનુમાન કહેવામાં આવે છે એક દેશમાં ચંદ્રમાદિ તારાઓને જોઈ બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત

સ્વકર્મણ્યભિયુક્તોયો, રાગદ્વેષવિવર્જિતઃ

પૂજિતસ્તદ્વિઘ્નનૃણા, માપ્તોજ્ઞેયઃ સતાદૃશઃ ॥

જે પોતાના કાર્યમાં કુશળ તેમજ રાગદ્વેષ રહિત અને સતપુરૂષોદ્ધારા સતકારને પામે તે આપ્તપુરૂષ કહેવાય છે.

થયલાઓનું અનુમાન કરી શકાય કે, ચંદ્રમા ઇત્યાદિક પદાર્થો ક્રિયાવાળા છે. તેવીજ રીતે ચૈત્ર નામનો પુરૂષ પણ ક્રિયાવાળો છે; કારણ કે, એક દેશથી તે બીજા દેશમાં જાય છે. આ પ્રમાણુનું નામ સામાન્યતો દષ્ટ-અનુમાન પ્રમાણુ કહેવાય છે. તેમ ચિન્હ અને ચિન્હવાળા પદાર્થોને અનુમાન પ્રમાણુ કહે છે. જેમ “દણ્ડેન યતિઃ” હંડરૂપ ચિન્હવડે યાત્રા એટલે સંન્યાસીનું અનુમાન કરી શકાય. એવા ચિન્હદ્વારા અનેક પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. હવે આપવચનને પણ પ્રમાણુ કોટીમાં મુકાય છે. આપ્ત એટલે શું? બ્રહ્માદિ આચાર્યોને આપ્તપુરૂષ કહે છે. તેઓનું વચન તેને આપ્તવચન અથવા આપ્તોપદેશ કહેવામાં આવે છે. હવે પછી આગળની કારિકામાં પ્રમાણુનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે.

સામાન્યતસ્તુ દષ્ટાદતીન્દ્રિયાણાં પ્રસિદ્ધિરનુમાનાત્ ।

તસ્માદપિ ચાસિદ્ધિં પરોક્ષમાપ્તાગમાત્ સિદ્ધમ્ ॥૬॥

સામાન્યતઃ (ઇન્દ્રિય ગોચર પદાર્થની સિદ્ધિ) દષ્ટાત્ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી) તુ (અને) અતીન્દ્રિયાણામ્ (ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોની) પ્રસિદ્ધિઃ (સિદ્ધિ) અનુમાનાત્ ; (અનુમાન પ્રમાણુથી) ચ (અને) યત્ (જે) પરોક્ષમ્ (પરોક્ષ પદાર્થ) તસ્માત્ (પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણુથી) અસિદ્ધમ્ (સિદ્ધ ન થાય એવો) તત્ (તે) આપ્તાગમાત્ (શબ્દ પ્રમાણુથી) સિદ્ધમ્ (સિદ્ધ થાય છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જે અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે તે સામાન્યતો દષ્ટાનુમાન પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે, પ્રધાન અને પુરૂષ બન્ને અતીન્દ્રિય પદાર્થો છે. તેથી તેઓની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણુથી થતી નથી કારણ કે, જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય નહિ. એવા પદાર્થોને આગમ પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરવા, જેમ ઇન્દ્ર દેવતાઓનો રાજા છે અને સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ છે, આ બન્ને વાક્યો આપ્ત વચનથી સિદ્ધ થાય છે. માટે સંપૂર્ણ ઐહલૌકિક તથા પારલૌકિક વ્યહવાર ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

અતિદૂરાત્સામીપ્યાદિન્દ્રિયઘાતાન્મનોઽનવસ્થાનાત્ ॥

સૌક્મ્યાઘ્યવધાનાદભિભવાત્સમાનાભિહારાચ્ચ ॥ ૭ ॥

(અર્થ) અતિદૂરાત્ (અત્યન્ત દૂર હોય તેથી) સામીપ્યાત્ (અત્યન્ત સામીપ્યતાથી) ઇન્દ્રિયઘાતાત્ (ઇન્દ્રિયમાં ખેડ હોવાને લીધે) મનોઽનવસ્થાનાત્ (મનની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી) સૌક્મ્યાત્ (અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી) ઘ્યવધાનાત્ (વચ્ચમાં ઘ્યવધાન હોવાથી) અભિ-
ભવાત્ (બળવાન કારણને લીધે દબાઈ જવાથી) ચ્ચ (અને) સમાનાભિહારાત્ (એક રૂપ થઈ જવાથી પદાર્થોની પ્રતીતિ થતી નથી.

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) આ લોકમાં વિદ્યમાન પદાર્થોની પ્રતીતિ આઠ કારણોથી થતી નથી. તેના ઉપર વાદીનું માનવું છે કે, પ્રધાન અને પુરૂષ પણ જોવામાં આવતાં નથી, કારણ કે, જે પદાર્થ જોવામાં ન આવે, તેની સત્તા સ્વીકારી શકાય નહિ. જેમ કે જે માથાં ત્રણ હાથ જોવામાં આવતાં નથી તેમ હોતાં પણ નથી. માટે પ્રધાન તથા પુરૂષની અસ્તિત્વમાં વાદીની શંકા ઉપસ્થિત થતાં ‘સિદ્ધાન્તિ’ જણાવે છે કે, કયા કારણોથી પદાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. તો તે કારણો નિમ્નલિખિત જાણવા, જેમ અત્યંત દૂર સ્થિત “ચૈત્ર” “મૈત્ર” નામના પુરૂષો પણ જોવામાં આવતાં નથી (૧) તેમ અત્યન્ત સામીપ્ય પદાર્થની પણ પ્રતીતિ થતી નથી. જેમ આંખમાં રહેલી કાજલ રેખાની પ્રતીતિ થતી નથી. (૨) અને બહેરાને શબ્દનું જ્ઞાન થતું નથી તથા આંધળાને રૂપનો ભાસ થતો નથી. (૩) તેમજ મનની અસ્થિરતાથી પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી, જેમ કોઈ પુરૂષ કહે કે, માફ મન અસ્થિર હોવાથી તમારું કથન મારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહિ. (૪) ધૂમાડો તથા વરાળ, ઝાંકળ, અને પરમાણુઓ પણ આકાશમાં વિદ્યમાન છે, છતાં પણ જોવામાં આવતાં નથી. [૫] અને દિવાલની બીજી બાજુએ રહેલો પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી જેમ ઘ્યવધાનવાળો પદાર્થ પણ જોઈ શકાતો નથી. [૬] તેમ દિવસે સૂર્યના પ્રખર તેજથી અંજાઈને નક્ષત્રાદિકની પ્રતીતિ થતી નથી [૭] તથા મગના ઢગલામાં ફેંકાયેલો “મગ” સમાન ઘ્યવહાર વાળો હોવાથી જોવામાં આવતો નથી. કારણ કે પોતાની સંજ્ઞાતીયમાં એક રૂપ થઈ જાય છે. ત્યારે પ્રધાન

તેમજ પુરૂષ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી ઇન્દ્રિયોદ્વારા તેઓની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી વિદ્યમાન નથી એમ તો નજ માની શકાય. કારણ કે, પ્રધાન તથા પુરૂષની સત્તાથીજ આ જગત વિકાસ પામે છે. ॥૭॥

સૌક્ષ્મ્યાત્તદનુપલબ્ધિર્નામાવાત્કાર્યતસ્તદુપલબ્ધિઃ ॥

મહદાદિ તત્ત્વ કાર્ય પ્રકૃતિવિરુપં *સરુપં ચ ॥ ૮ ॥

સૌક્ષ્મ્યાત્ (સૂક્ષ્મપણુન લીધે) તત્ (તે પ્રધાનની) અનુપલબ્ધિઃ (પ્રતીતિ થતી નથી) નામાવાત્ (આનુ કારણ અભાવ નથી) કાર્યતઃ (મહદાદિ કાર્યથી) તદુપલબ્ધિઃ (પ્રધાનની ઉપલબ્ધિ થાય છે) તત્ (તે) કાર્ય (મહદાદિ કાર્ય જાતિ) પ્રકૃતિવિરુપમ્ (પ્રકૃતિથીબુદ્ધા સ્વરૂપવાળું છે) ચ (અને) સરુપમ્ (સરખું જે છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પ્રધાન અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી તેની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ કારણોથી થતી નથી. જેવી રીતે આકાશમાં ધુમાડો, વરાળ, તથા પરમાણુઓ વિદ્યમાન છે. છતાં પણ જોવામાં આવતાં નથી. ત્યારે કેવી રીતે પ્રધાનની ઉપલબ્ધિ થાય? તો સિદ્ધાન્તિ સૂચવે છે કે, કાર્યથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે, કાર્યને જોઈ કારણનું અનુમાન થાય છે. હવે કાર્ય સમુદાયનો પૃથક્કરણ કહે છે,

બુદ્ધિ ૧, અહંકાર ૨, પંચતન્માત્રા ૩, અગીયાર ઇન્દ્રિયો ૪, અને પંચમહાભૂત ૫, આ બધા કાર્યજાત પ્રધાનની સિદ્ધિ કરાવે છે. કેટલાંક કાર્ય અસમાન રૂપવાળા જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે લોકમાં કેટલાક પુત્રો પિતાની આકૃતિવાળા હોય છે. અને કેટલાક પુત્રો પિતાની આકૃતિવાળાં હોતાં નથી ॥ ૮ ॥

અસદકરણાદુપાદાનગ્રહણાત્ સર્વસંભવાભાવાત્ ॥

શક્તસ્ય શક્યકરણાત્ કારણભાવાચ્ચ સત્કાર્યમ્ ॥૯॥

અસત્ (અસત્ હોય તે) અકરણાત્ (કોઈનું કારણ હોઈ શકે નહિ) ઉપાદાનગ્રહણાત્ (ઉપાદાન ગ્રહણ કરવાથી) ચ (અને) સર્વ-

* સ્વરુપમ્ (પાઠાન્તરમ્) તદનન્યત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યં હિતિ
દર્શન વેદાન્ત

વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પણ કાર્ય કારણનો અભેદ સંબંધ જણાય છે.

સમ્ભવાભાવાત્ (દરેકમાંથી દરેક વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી) શક્તસ્ય (જે યોગ્ય હોય તેજ) શક્યકરણાત્ (કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે) કાર-
ણભાવાત્ (કારણની વિધમાનથી) સત્કાર્યમ્ (કાર્ય સત છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અસત પદાર્થનું કંઈ કાર્ય હોતું નથી, ન કોઈ તેને બનાવી શકે છે. ને લોક પ્રસિધ્ધિમાં પણ અસત પદાર્થથી સત પદાર્થની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી. રેતીમાંથી તેલની કંઈ ઉત્પત્તિ થતી નથી. અને તેનું કારણ શું ? એનું કારણ એજ કે, વાલુકામાં તેલનો અભાવ છે. ત્યારે તલમાંથી તેલની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે ? કેમ કે તેલની ઉત્પત્તિ પહેલાં તલમાં તેલ વિધમાન છે, તેવી રીતે માટીના પિંડમાં ઘટોત્પત્તિથી પહેલાં ઘટની સત્તા મૃત્તિકારૂપ કારણમાં વિધમાન છે. એવીજ રીતે પ્રધાન એટલે જગતના મૂલ કારણમાં વ્યક્તાદિ કાર્ય સત છે, તેમજ ઉપાદાનનું ગ્રહણ કરવાથી કાર્ય સત છે. જેમ દૂધથી પુરૂષ દુધ રૂપ ઉપાદાન કારણને ગ્રહણ કરે છે, પણ જલમાં તેની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તેજ પ્રમાણે ઘટાર્થી માટીરૂપી ઉપાદાન કારણમાં પ્રવૃત્ત રહે છે અને તે અન્ય પદાર્થને ગ્રહણ કરતો નથી. માટે સાંખ્ય સિદ્ધાંત મુજબ કારણમાં સૂક્ષ્મ રીતે કાર્ય સત્તા વિધમાન છે, અને એક કાર્યનો સંબંધ સઘળા કારણો સાથે રહેતો નથી, તેથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ અનેક કારણોમાંથી થતી નથી. પરંતુ જેમાં જેનો સંબંધ હોય તે તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેમ કે સોનાનું આભૂષણ સોનામાંથીજ નિપજે છે, નહિ કે ચાંદીમાંથી ! કુંભાર માટીમાંથી ઘડાની ઉત્પત્તિ કરે છે. પણ તે વાલુકામાંથી બનાવી શકતો નથી; કારણ કે, ઘટોત્પન્ન કરવાની શક્તિ વાલુકામાં નથી તેથી. કાર્યસત છે. અને કાર્યને કારણરૂપ સ્વીકાર કરવાથી અથવા કાર્ય કારણનો અભેદ હોવાથી કાર્ય સત છે. સત રૂપ જવમાંથી જવ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોખામાંથી ચોખાની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ કાંગમાંથી જવ તથા ચોખા ઉત્પન્ન થતા નથી. પૂર્વોક્ત પાંચ હેતુઓથી સિદ્ધ થાય છે કે, મહદાદિ કાર્ય ઉત્પત્તિથીપૂર્વે પોતાના મૂલ કારણમાં વિધમાન છે. માટે સત કાર્યની ઉત્પત્તિ સત કારણમાંથી થાય છે, અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ॥ ૬ ॥

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

(અર્થ) વ્યક્તમ્ (વ્યક્ત) હેતુમત્ (હેતુવાળું) અનિત્યમ્ (અનિત્ય) અવ્યાપિ (એક દેશીય) સક્રિયમ્ (ક્રિયાવાન) *અનેકમ્ (અનેક રૂપે

રહે છે) આશ્રિતમ્ (આશ્રિત છે) લિંગમ્ (લય યુક્ત) સાવયવમ્ (અવ-
યવવાળું) પરતન્ત્રમ્ (પરતન્ત્ર) વિપરીતમ્ (વ્યકતથી ઉલટાં લક્ષણો-
વાળું) અવ્યક્તમ્ (અવ્યક્ત છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય*) વ્યકત જે મહદાદિ કાર્ય તે, હેતુવાળા છે. જેનો હેતુ એટલે કારણ હોય તે હેતુમાન કહેવાય છે. ઉપાદાન ૧, હેતુ ૨, કારણ ૩, નિમિત્ત ૪, આ પર્ચાય શબ્દો છે. વ્યકતનો પ્રધાન હેતુ છે. એટલે વ્યકત હેતુમાન છે. વ્યકત પણ અહંકારનું કારણ છે, અહંકાર પણ પંચ તન્માત્રાઓનું કારણ છે. પંચ તન્માત્રાઓ પણ પંચમહાભૂતોને ઉત્પન્ન કરે છે. માટે એ પણ કારણ છે. જેવી રીતે મૃત્તિકાથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અનિત્ય છે. તેમ પ્રધાનથી વ્યકત ઉત્પન્ન થાય છે. માટે વ્યકત પણ અનિત્ય છે. અને અવ્યાપિ વ્યકત છે. સર્વગતપણું પ્રધાન તથા પુરૂષમાંજ રહેલું છે. અને વ્યકત હંમેશાં ક્રિયાવાન હોય છે. અને અવ્યકતમાં ક્રિયા સંભવે નહિ. વ્યકત અનેક છે. બુદ્ધિ ૧, અહંકાર ૨, પંચતન્માત્રા ૩, એકાદશ ઇન્દ્રિયગણ ૪, અને પંચમહાભૂત ઇત્યાદિક ૫, વ્યકત અન્યાશ્રિત છે. કારણ કે, પંચ-મહાભૂતો પંચ તન્માત્રાઓને આશ્રયે રહેલા છે. અને તે પંચતન્માત્રા પણ અહંકારને આશ્રિત છે, તાત્પર્ય એ છે, કે, સંપૂર્ણ કાર્યવર્ગ પોતાના કારણને આશ્રિત છે. કાર્ય લિંગ (લયવાળું) છે. પ્રલયકાલમાં પંચમહાભૂતો તન્માત્રાઓમાં લય પામે છે. તન્માત્રાઓનો લય અહં-કારમાં થાય છે. અહંકાર મહત્ત્વમાં લય પામે છે. મહત્ત્વ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. પ્રકૃતિ સર્વનું કારણ હોવાથી તેનું લય સંભવે નહિ. વ્યકત સાવયવ તથા પરતન્ત્ર છે. અને પૂર્વે જે વ્યકતના ગુણ કહિ આપ્યા છીએ, તેનાથી અવ્યકત વિપરીત ગુણોવાળું છે. ॥ ૧૦ ॥

ત્રિગુણમવિવેકિ વિષયઃ સામાન્યમચેતનં પ્રસવધર્મિ ॥

વ્યક્તં તથા પ્રધાનં તદ્વિપરીતસ્તથા ચ પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

(અર્થ) વ્યક્તમ્ (મહત્ત્વાદિ) ત્રિગુણમ્ (ત્રિગુણાત્મક) અવિવેકિ (વિવેક હીન) વિષયઃ (વિષય થનાર) સામાન્યમ્ (સાધારણ) અચે-

* અપ્રાપ્તિ પૂર્વિકા પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ તેનસહ વર્તત્ત્વમ્ એતિ સાવયવં સાં. ત. કૌ.

તનમ્ (જડ) પ્રસવધર્મિ (ઉપજવનાર) તથા (તેવી રીતે) પ્રધાનમ્ (પ્રધાનના ધર્મો) તથા ચ (અને) તદ્વિપરીતઃ (વ્યક્ત તથા અવ્યક્તથી ઉલટો) પુમાન્ (પુરૂષ છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) વ્યક્ત જે મહત્ત્વ છે, તે ત્રણ ગુણોવાળું હોવાથી તેને ત્રિગુણાત્મક કહે છે. ગુણોદ્ધારા જેનો વિવેક થઈ શકે નહિ એટલે તે અવિવેકી છે. અર્થાત આ ઘોડો છે ને પેલી ગાય છે. એવી રીતે વ્યક્તનું વિવેચન થઈ શકતું નથી. પરંતુ જે ગુણ સમુદાય છે તેજ વ્યક્ત છે. અને જે વ્યક્ત છે, તે તેજ ગુણ સમુદાય છે. આ બન્નેનો અભેદ હોવાથી ભેદ દ્વારા પ્રતીતિ થતી નથી. તે સંપૂર્ણ પુરૂષનું ભોગ્ય હોવાથી વિષય છે. અને તે સર્વ પુરૂષોદ્ધારા બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે. જેમ નૃત્ય કરનારી વેશ્યા પોતાના કટાક્ષદ્વારા અનેક પુરૂષોને પોતાનો હાવભાવ દેખાડે છે. પરંતુ તેની ભૂકુટિ એક હોય છે, છતાં પણ દરેકને મોહ ઉપજવવામાં પુરતી છે. તેમ વ્યક્તને પણ જાણવું. વ્યક્ત અચેતન હોવાથી સુખ, દુઃખ, મોહાદિકોને જાણી શકતું નથી કારણ કે તે જડ છે. વ્યક્ત એટલે ઉત્પન્ન કરવું એજ જેનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે. અર્થાત ઉત્પત્તિ કરવાવાળો જે ધર્મ છે તે તેનાથી યુક્ત છે, જેમ બુદ્ધિથી અહંકાર, અહંકારથી પંચતન્માત્રા તથા એકાદશ ઈન્દ્રિય અને પંચતન્માત્રાઓથી પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત બન્ને પ્રસવધર્મવાળા છે. હવે વ્યક્ત તથા અવ્યક્તથી ઉલટા ધર્મવાળો પુરૂષ એટલે આત્મા જાણવો. તાત્પર્ય એ છે. કે, પૂર્વોક્ત વ્યક્તાવ્યક્ત અચેતન છે ને પુરૂષ ચેતન છે. જે જ્ઞાન શક્તિથી રહિત હોય તેને જડ સમજવો, અને જ્ઞાન શક્તિવાળાને ચેતન કહે છે. કારણ કે, ચેતન સુખદુઃખ મોહાદિકોને જાણે છે. જડમાં તે જ્ઞાન હોતું નથી પુરૂષથી કેાઈપણ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતિ નથી એમ જાણવું ॥૧૧॥

પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાત્મકાઃ પ્રકાશપ્રવૃત્તિનિયમાર્થાઃ ॥

અન્યોઽન્યામિભવાશ્રયજનન મિથુન વૃત્તયશ્ચ ગુણાઃ ॥૧૨॥

(અર્થ) ગુણાઃ (સત્વ, રજ અને તમ,) પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદાત્મકાઃ (પ્રીતિ અપ્રીતિ, અને મોહ રૂપ) પ્રકાશ પ્રવૃત્તિનિયમાર્થાઃ (પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને આગશના નિયમવાળા) ચ (અને) અન્યોઽ-

ન્યામિભવાશ્રયજનનમિથુનવૃત્તયઃ (પરસ્પર અભિભવ, આશ્રય, ઉત્પત્તિ અને સહચાર રૂપ વૃત્તિવાળા)

(સાખ્ય તાત્પર્ય) સત્વ, રજ, અને તમ, આ ત્રણે ગુણો ક્રમથી પ્રીતિરૂપ, અપ્રીતિરૂપ, અને વિષાદ એટલે મોહ રૂપવાળા છે. તેમાં પ્રીતિરૂપ સત્વગુણ, કારણ કે, પ્રીતિ નામ સુખનું છે તે સુખરૂપજ સત્વગુણ છે, ને અપ્રીતિ નામ દુઃખનું છે. તે દુઃખરૂપ રજગુણ છે. વિષાદ નામ મોહનું છે. તે મોહરૂપ તમોગુણ છે. આજ્ઞા એટલે સરલતા, લજ્જા, શ્રદ્ધા, ક્ષમા, દયા, જ્ઞાન, આ સઘળા સત્વગુણના ધર્મો છે. ને દ્વેષ (૧) દ્રોહ (૨) મત્સરતા (પારકા ગુણને સહન ન કરવું) (૩) અને નિંદા આ રજગુણના ધર્મો છે. ને કુટીલતા, કૃપણતા, અજ્ઞાનતા, આ બધા તમોગુણના ધર્મો છે.

સત્વ, રજ, તથા તમ આ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ પરંતુ વિષમાવસ્થામાં પ્રકાશ કરવામાં શક્તિમાન સત્વગુણ છે. અને પ્રવૃત્તિ કરવામાં રજગુણ સમર્થ છે. અને આળસ કરવામાં તમોગુણની પ્રધાનતા જોવામાં આવે છે. આ ગુણો પરસ્પર એક બીજાને તિરસ્કાર કરીને રહ્યા છે. પ્રીતિ અપ્રીતિ ઇત્યાદિક ધર્મોદ્વારા એક બીજા ઉપર પ્રભાવ નાખે છે. અર્થાત્ સત્વ વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તે રજગુણ તથા તમોગુણને દબાવે છે. જે વખતે પુરૂષમાં રજગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે સત્વ તથા તમોગુણને દબાઈ જવું પડે છે. અને તમોગુણની જ્યારે અધિકતા હોય છે. ત્યારે સત્વ તથા રજગુણ વિષાદાદિક ધર્મોથી દબાઈ જાય છે. તેમજ આ ગુણો એક બીજાના આશ્રયથી પરસ્પર રહેલા છે. જેમ મૃત્તિકાનો પિંડ ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ એક ગુણના ઉદયથી બીજા ગુણનો લય થાય છે. જેવી રીતે સુંદર ને મુશીલ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી પોતાના પતિના સર્વ સુખોનું કારણ છે, તેવી રીતે સપત્નિને દુઃખનું કારણ થાય છે. તેજ સ્ત્રી રાગી પુરૂષને મોહનું કારણ થાય છે. અને રાજા સત્વગુણથી પ્રભાનું રક્ષણ કરે છે. દુષ્ટ પુરૂષને દંડ આપે છે. આવી રીતે ગુણોની પરસ્પર સ્થિતિ જાણવી. ॥૧૨॥

સત્ત્વં લઘુ પ્રકાશકમિષ્ટમુપદૃશ્મકં ચલન્ન રજઃ ॥

ગુરુ વરણકમેવ તમઃ પ્રદીપવચાર્થતો વૃત્તિઃ ॥૧૩॥

અર્થ સત્ત્વં (સત્વગુણ) લઘુ (હલકે) પ્રકાશકમ્ (પ્રકાશવાળો)
ચ (અને) રજઃ (રજગુણ) ઉપદૃશ્મકમ્ (પ્રેરક) ચલમ્ (ચંચલ સ્વભાવ

વાળો) ઇષ્ટમ્ (માનેલો છે) ચ (અને) તમઃ (તમો ગુણ) ગુરુ (ભારી)
વરણકમ્ (આચ્છાદન સ્વભાવવાળો) દીપવત્ (દીવાની પેઠે) અર્થતઃ
(કાર્ય સિદ્ધિ કરવામાં) વૃત્તિ (તાત્પર્ય છે) ॥૧૩॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્યારે શરીરમાં સત્ત્વ ગુણ અધિક હોય ત્યારે પ્રત્યેક અંગે હલકાં થઈ જાય ને બુદ્ધિમાં દિવ્ય પ્રકાશ થાય છે. રજોગુણ અધિક થવાથી સંપૂર્ણ અંગે પ્રેરક બને છે. જેમ એક બળદ બીજા બળદને જોઈ લડાઈ માટે પ્રેરાય છે. તેમ આ રજોગુણનું સ્વરૂપ જાણવું. જ્યારે તમો ગુણ વધે છે ત્યારે શરીરના સંપૂર્ણ અંગે ભારી લાગે છે. અને ઇન્દ્રિયો આચ્છાદિત થતી જણાય છે, અર્થાત પોતાના કાર્યમાં અસમર્થ જણાય છે. આ તમો ગુણની પ્રવૃત્તિ છે.

(શંકા) જો સત્ત્વગુણનો ધર્મ પ્રીતિ હોય છે. રજોગુણનો સ્વભાવ અપ્રીતિ હોય. અને તમોગુણનો સ્વભાવ આવરણ (ઢાંકેલું) હોય. તો આ ગુણો પરસ્પર વિરોધિ વૃત્તિવાળા હોવાથી નાશ દશાને પામે. ?

(ઉત્તર) સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે દીવાની માફક પ્રકાશરૂપ એક અર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે જેવી રીતે તેલ, અગ્નિ, વાટ એ ત્રણે પરસ્પર વિરોધિ છે, છતાં પણ પોતાના સંયોગથી એક કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં વિરોધિપણું જોવામાં આવતું નથી. તેવી રીતે ગુણોનું જાણવું. ॥૧૩॥

અવિવેકયાદિઃ સિદ્ધસૈગુણ્યાત્તદ્વિપર્યયાભાવાત્ ॥

કારણગુણાત્મકત્વાત્ કાર્યસ્યાવ્યક્તમપિ સિદ્ધમ્ ॥૧૪॥

(અર્થ) કાર્યસ્ય (મહદાદિ કાર્યમાં) ત્રૈગુણ્યાત્ (કારણના ગુણ હોય છે) અવિવેકયાદિઃ (અવિવેકાદિ ધર્મો) તસ્મિન્ (તેમાં) સિદ્ધમ્ (સિદ્ધ છે) તદ્વિપર્યયાભાવાત્ (પુરૂષમાં તેનો અભાવ હોય છે) *કારણ ગુણાત્મકત્વાત્ (કાર્યમાં કારણના ગુણ હોય છે) અવ્યક્તમ્ (અવ્યક્ત પણ અવિવેકાદિ ગુણોવાળું) સિદ્ધમ્ (સિદ્ધ છે.)

* કારણ ગુણ પૂર્વકઃ કાર્ય ગુણો દૃષ્ટઃ (વૈશેષિક દર્શન)

કારણસ્થિતગુણ કાર્યમાં જણાઈ આવે છે.

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) હવે અવાન્તર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. કે, અવિવેકાદિ ગુણો મહત્ત્વાદિ તત્ત્વમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ અવ્યક્ત જે પ્રધાન છે, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી તેમાં અવિવેકાદિ ગુણો કેમ સંભવી શકે? (ઉ-તર) અવિવેક ઇત્યાદિકનો અભાવ પુરૂષમાં હોવાથી તથા ત્રૈગુણ્યતાના અભાવથી અવિવેકાદિ ગુણો પણ તેમાં ન હોવાથી અને જે કારણના ગુણો હોય તેજ કાર્યમાં આવે છે. માટે મહત્ત્વાદિ કાર્યોમાં ત્રૈગુણ્યતા હોવાથી તેના કારણમાં પણ ગુણત્રયનો સંભવ છે. ॥૧૪॥

ભેદાનાં પરિમાણાત્સમન્વયાચ્છક્તિઃ પ્રવૃત્તેશ્ચ ।

કારણ કાર્ય વિભાગાદવિભાગાદૈશ્વર્યરૂપસ્ય ॥૧૫॥

(અર્થ) ભેદાનામ્ (ભેદોનો) પરિમાણાત્ (પરીમાણ પાણું હોવાથી) સમન્વયાત્ (કાર્યદ્વારા કારણનો અનુભવ કરવાથી) શક્તિઃ (શક્તિ અનુસાર) પ્રવૃત્તેઃ (પ્રવૃત્તિ હોવાથી) કારણકાર્યવિભાગાત્ (કારણ અને કાર્યના વિભાગથી) વૈશ્વરૂપસ્ય અવિભાગાત્ (અનેક રૂપ કાર્યવાળા પ્રધાનમાં વિભાગનો અભાવ હોવાથી અવ્યક્ત કારણ પ્રધાનની સિદ્ધિ થાય છે.)

આ કાર્યરૂપ જગતનો કર્તા અવ્યક્ત છે. કારણ કે, કાર્યો હમેશાં પરિણામ વાળા હોય છે. જે પદાર્થનો કોઈ કર્તા હોય તેને અવશ્ય પરિણામવાળો જાણવો જેવી રીતે કુભાર પરિણામવાળા માટીના ગોળાથી પરિણામ યુક્ત ઘડાને બનાવે છે, તેવી રીતે પ્રધાનનું કાર્ય મહત્ત્વ ભેદવાળું હોવાથી પરિણામવાળું જાણવું, પ્રધાનનું કાર્ય બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે અહંકાર તન્માત્રાઓને તથા અગીયાર ઇન્દ્રિઓને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તન્માત્રાનું કાર્ય પંચ મહાભૂતો છે. આ નિયમ મુજબ દરેક કાર્યમાં પરિણામિતા જોવામાં આવે છે. માટે આનું કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ તે કારણ પ્રધાન છે. પ્રધાનજ પ્રથમ પરિણામી વ્યક્તને ઉત્પન્ન કરે છે. યદિ પ્રધાન અસ્તિત્વમાં ન હોય તો વ્યક્તની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ બીજું ઉદાહરણ સમન્વયથી સિદ્ધ કરે છે. જેમ દોઢ વિષે વૃત્તધારી બ્રહ્મચારીને જોઈ તેના કુળનું તથા મૂળ કારણ માતા પિતાનું સ્મરણ થાય છે. માટે એના માતા પિતા

અવશ્ય પ્રાદાણુ જાતિના હોવા જોઈએ બીજું ઉદાહરણ આ લોકમાં જે કાર્ય બનાવવામાં જેની શક્તિ હોય તે તેજ કાર્ય બનાવી શકે છે. કુંભાર ઘડાનેજ બનાવી શકે છે. વસ્ત્રોને નહિ જેવી રીતે “ઘડો” દહીં, મધ, જલ, દુધ, ઇત્યાદિકોને ધારણ કરવામાં સમર્થ છે. તેવીજ રીતે માટીના ગોળામાં તે શક્તિ નથી, હવે વિશ્વનામ જગતનું છે. તેનું રૂપ વ્યક્તિ છે. તે પ્રધાનની સાથે વિભક્ત (બુદ્ધ) અને અવિભક્ત (સાથે) જોવામાં આવે છે. તે અવિભક્ત પણ કાર્ય તથા કારણના વિભાગથી જોવામાં આવે છે. ॥૧૫॥

કારણમસ્યવ્યક્ત પ્રવર્તતે ત્રિગુણતઃ સમુદયાચ્ચ ।

પરિણામતઃ સલિલવત્પ્રતિપ્રતિગુણાશ્રયવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

(અર્થ) ત્રિગુણતઃ (ત્રણ ગુણોની) સમુદયાત્ (સામ્યવસ્થાથી) અવ્યક્તમ્ (પ્રધાન) કારણમ્ (કારણ) અસ્તિ (છે) ચ (અને) પરિણામતઃ (પરિણામવાળા હોવાથી) પ્રતિપ્રતિગુણાશ્રયવિશેષાત્ (પ્રત્યેક ગુણના બુદ્ધ બુદ્ધ આશ્રય વિશેષથી) સલિલવત્ (પાણીની પેઠે) પ્રવર્તતેઃ (પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અવ્યક્ત છે, તે સંપૂર્ણ જડ જગતનું કારણ છે. મહદાદિ તત્વોને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રણ ગુણોની સમાન અવસ્થાનું નામ પ્રધાન છે. જેવી રીતે ગંગાજનાં ત્રણે પ્રવાહો મહાદેવના મસ્તક ઉપર પડ્યા બાદ, તેઓ એકજ મહાન પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે અવ્યક્ત ગુણ સમુદાયદ્વારા મહદાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે, ગુણોનું જે આશ્રય વિશેષ છે. તેનાથી એક રૂપ જગત થઈ શકે નહિ. જેમ આકાશથી એકજ મધુર જળ વર્ષે છે. પરંતુ અનેક ઉપાધિઓ વડે મધુર તથા તિક્તાદિ રસોને ધારણ કરે છે. તેવીજ રીતે એકજ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિથી સત્વગુણના અધિકપણથી દેવતાઓ સુખેથી જીવે છે. રજોગુણ પ્રાધાન્ય હોવાથી મનુષ્યો દુઃખથી જીવે છે. પશુ પક્ષીઓ મોહ વડે પોતાનું જીવન વ્યતિત કરે છે; કારણ કે, તેઓને અત્યંત મૂઠા-વસ્થામાં રહેવું પડે છે. એકજ પ્રધાનના વિવિધ ગુણોથી ભેદ દષ્ટિગત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

સંજ્ઞાતપરાર્થત્વાત્ ત્રિગુણાદિવિપર્યયાદધિષ્ઠાનાત્ ।

પુરુષોઽસ્તિ ભોક્તૃભાવાત્ કૈવલ્યાર્થં પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

(અર્થ) સંજ્ઞાતપરાર્થત્વાત્ (તત્ત્વોનું સંઘાત (મેળ) બીજાને (પુરુષ) માટે હોવાથી) ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ (ત્રણ ગુણો પરસ્પર ઉલટા ધર્મવાળા હોવાથી) અધિષ્ઠાનાત્ (અધિષ્ઠિત હોવાથી) ભોક્તૃભાવાત્ (ભોક્તાપણાને અભાવ હોવાથી) ચ (અને) કૈવલ્યાર્થં પ્રવૃત્તેઃ (મોક્ષને માટે પ્રવૃત્તિ હોવાથી) પુરુષઃ (પુરુષ) અસ્તિ (છે).

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પ્રથમ વ્યક્ત અવ્યક્ત અને “જ્ઞ” ના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. આમ કથન કર્યા બાદ પ્રથમ વ્યક્તનું સ્વરૂપ બતાવી આવ્યા ને પાંચ હેતુઓદ્વારા અવ્યક્તનિસિદ્ધિ બતાવી ચૂક્યા બાદ પુરુષનું લક્ષણ કહે છે. કારણ કે, જે આ મહત્ત્ત્વાદિ જડતત્ત્વોનું સંઘાત પોતાને માટે નથી. હમેશાં ભોક્તા ચેતન હોય છે, જડ નહિ. આ અનુમાનથી ચેતન પુરુષની સિદ્ધિ થાય છે. જેવી રીતે સર્વોત્તમ મકાનમાં પલંગ મૂકાએલો છે, તથા ગાદલાદિ ઉપકરણો પણ દ્રષ્ટિગત થાય છે, તેમજ નાનાપ્રકારની ભોજન સામગ્રી પણ તૈયાર છે. આ વસ્તુ સમમુદાયને જોઈ કહી શકાશે કે, આનો ભોક્તા કોઈ ચેતન છે. જડમાં ભોક્તાપણું સંભવે નહિ. જેને માટે શય્યા છે, એને માટે આ પંચમહાભૂતોનું પરિણામ જે સ્થૂલ શરીર તે પણ તેના ભોગની સામગ્રી છે. તથા ત્રણ ગુણોના વિપર્યયણથી ગુણાતીત ચેતન આત્મા અધિષ્ઠાન રૂપે રહેલો છે. મધુર ઇત્યાદિ પટરસોયુક્ત જે અન્ન તેનો ભોક્તા પણ પુરુષ છે. સૂક્ષ્મપણથી વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે, પ્રધાને પુરુષના ભોગને માટે મહત્ત્ત્વથી આરંભીને શરીર પર્યંત ભોગ સામગ્રી ઉત્પન્ન કરી છે. કૈવલ્ય એટલે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ હોવાથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે, વિદ્વાન વર્ગ તથા અવિદ્વાન આ બન્ને સમુદાયો દુઃખ નિવૃત્તિની ઇચ્છા રાખે છે. અર્થાત્ સંસાર બંધનથી છુટવાના પ્રયત્નોને જોઈ અનુમાન થાય છે કે, આ દશ્ય જડ સંઘાતથી ભિન્ન કોઈ દષ્ટા આત્મા છે કે જેને મોક્ષની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે. ॥ ૧૭ ॥

“સંજ્ઞાત પરાર્થત્વાત્” इति पाठभेदः

જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાદયુગપત્રવૃત્તેશ્ચ ॥

પુરુષબહુત્વં સિદ્ધં ત્રૈગુણ્યવિપર્યયાચ્ચૈવ ॥ ૧૮ ॥

(અર્થ) જન્મમરણકરણાનામ્ (જન્મ મરણ અને ઇન્દ્રિયોની) પ્રતિનિયમાત્ (બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રવૃત્તિઓ હોવાથી) ચ (અને) તેષામ્ (તેઓની) અયુગપત્રવૃત્તેઃ (એક કાલમાં સામટી પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી) ચ (અને) ત્રૈગુણ્યવિપર્યયાત્ (ત્રણ ગુણોમાં પરસ્પર ભેદ હોવાથી) एवं (નિશ્ચયપૂર્વક) * પુરુષબહુત્વમ્ (પુરૂષોનું અનેકપણું) સિદ્ધમ્ (સિદ્ધ છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જન્મ મરણ અને ઇન્દ્રિયોની દરેક પુરૂષની સાથે બુદ્ધી બુદ્ધી નિયમિત પ્રવૃત્તિ હોવાથી પુરૂષ (આત્મા) અનેક છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. જો એકજ આત્મા હોય તો એકના જન્મથી સઘળાઓનું જન્મ થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. એકના મરણથી બીજાઓનું મરણ થતું નથી. કોઈક કાણો હોય, કોઈક લાંગડો હોય, અને કોઈક બહેરો હોય, એવી રીતે દરેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. પરંતુ આ સઘળાઓમાં એક સામટાં પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિય વિકારો જોવામાં આવતાં નથી.

તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે. કે, પુરૂષો અનેક છે કેમકે દરેકનું જન્મ તથા મરણ અને ઇન્દ્રિયનું નિયમન પ્રત્યેક દેહની સાથે હોય છે. જે સમયે એક પુરૂષ જન્મે છે. તેનાથી લિન્ન કાલમાં બીજાનું જન્મ થાય છે. તેવી રીતે મૃત્યુની પણ વસ્તુ સ્થિતિ એમજ બને છે. તથા પુરૂષ અનેક હોવાનું બીજું પ્રમાણ એક પુરૂષ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય, તો સઘળા પુરૂષોને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ, અથવા એકની અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય, તો બીજા સઘળાઓને પણ તે પ્રવૃત્તિની સાથે અનુકુલ થવું જોઈએ. કોઈ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, કોઈક જ્ઞાનમાં, કોઈક વૈરાગ્યમાં અને કેટલાંકને અજ્ઞાન તરફ વળતાં જોઈને એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે, એક પુરૂષની આ પ્રવૃત્તિ કેમ સંભવે? તથા ગુણ ભેદથી પણ દરેકની બુદ્ધી બુદ્ધી પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે. ॥૧૮॥

* વૈશેષિક દર્શનમાં પણ આત્મા અનેક છે એમ કણાદ મુનિ કહે છે કે, ‘વ્યવસ્થાતો નાના’ અર્થાત્ સુખ, દુઃખ, અને જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા અનેક છે. જો એકજ આત્મા હોય તો, કોઈ મનુષ્ય સુખ અથવા દુઃખાનુભવ કરી શકે નહિ માટે આત્મા અનેક છે.

તસ્માચ્ચ વિપર્યાસાત્સિદ્ધં સાક્ષિત્વમસ્ય પુરુષસ્ય ॥

કૈવલ્યં માધ્યસ્થ્યં દ્રષ્ટૃત્વમકર્તૃમાવશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

(અર્થ) તસ્માત્ (તેને લીધે) ગુણાનામ્ (ગુણોનું) વિપર્યાસાત્ (પરસ્પર વિપરીત ધર્મ હોવાથી) અસ્ય પુરુષસ્ય (આ પુરુષનું) સાક્ષિત્વમ્ (સાક્ષીપણું) સિદ્ધમ્ (સિદ્ધ છે) ચ (અને) અકર્તૃમાવઃ (અકર્તાપણું) માધ્યસ્થ્યમ્ (મધ્યસ્થતા) દ્રષ્ટૃત્વમ્ (દ્રષ્ટા) કૈવલ્યમ્ (કૈવલ્યતા છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેવી રીતે ત્રણે ગુણોની વિપરીતતાથી પુરુષ નિર્ગુણ વિવેકી અને ભોક્તા બને છે. તેને લીધે કર્તારૂપ જે ગુણ સમુદાય છે, તેનું સાક્ષી હોવાથી અને ગુણ સમુદાય કર્તા થઈ પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ સાક્ષીની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પુરુષ ત્રણ ગુણોથી રહિત છે, તથા મધ્યસ્થ છે. એ તેની રીત ભાતથી જાણી શકાય જેમ કોઈ ખેડુત પોતાની જમિમાં કૃષિ કાર્ય કરતો હોય, અને તેની પાસે કોઈક સન્યાસી તેની ક્રિયાને જોઈ રહ્યો છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. એને લીધે એતન પુરુષ મધ્યસ્થ, અકર્તા, અને દ્રષ્ટ પણ છે. ॥ ૧૯ ॥

તસ્માત્તસંયોગાદચેતનં ચેતનાવદિવ લિङ્ગમ્ ॥

ગુણકર્તૃત્વે ચ તથા કર્તૈવ ભવત્યુદાસીનઃ ॥ ૨૦ ॥

(અર્થ) તસ્માત્ (તે કારણથી) સંયોગાત્ (પુરુષના સંયોગથી) તત્ (તે) લિङ્ગમ્ (મહત્ત્વાદિ કાર્ય) અચેતનમ્ (જડ સમુદાય છતાં) ચેતનવત્ (ચેતન જેવા) इव (નિશ્ચય) ભાષતે (ભાસે છે) ચ (અને) ગુણકર્તૃત્વે (ગુણોનું કર્તા પણું હોવા છતાં) તથા (તેવી રીતે) इति (પૂર્વોક્ત) ઉદાસીનઃ (ઉદાસીન) કર્તા इव (કર્તા જેવો પ્રતીત થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરુષ કર્તાની માફક જોવામાં આવે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે કર્તા નથી. જેમ લોકમાં શીતલ ગુણવાળા પદાર્થની સાથે જ્યારે ઘડાનો સંયોગ થાય, ત્યારે ઘડો પણ શીતલ ગુણવાળો જોવામાં આવે છે અને ઉષ્ણ ગુણવાળા પદાર્થની સાથે સંયોગ થતાં, તેમાં ઉષ્ણતા પ્રતીત થાય છે. પરંતુ ઘડામાં શીત પણ તથા ઉષ્ણતા

હોતી નથી. તેવી રીતે મહત્ત્વાદિ કાર્ય પદાર્થોમાં ચેતનતા નથી. પરંતુ પુરૂષના સંયોગથી તેઓમાં ચેતનતા જોવામાં આવે છે.

તે કારણ થકી સત્વાદિ ગુણોજ કર્તા છે. પુરૂષ કર્તા નથી. યદ્યપિ લોકમાં કર્તા તરીકે તેનો વ્યહવાર થાય છે. પરંતુ પુરૂષ કર્તા, ભોક્તા અને ગન્તા છે ? તત્વદ્રષ્ટિથી જોતાં ગુણોમાં કર્તાપણુ છે. પુરૂષ તો ઉદાસીનની પેઠે સ્થિત છે. એટલે ગુણો ના સંગથી ચેતન પુરૂષ કર્તાની માફક જોવામાં આવે છે. તત્વ દ્રષ્ટિએ પુરૂષ અકર્તા છે જેમ કે સજ્જન પુરૂષ પણ ચોરોના કુસંગથી ચોર તરીકે માનવામાં આવે છે. એવી રીતે ગુણ સમુદાયમાં એતપ્રેત રહેલો આત્મા અકર્તા છતાં પણ કર્તા તરીકે દ્રષ્ટિગત થાય છે. આવી રીતે વ્યક્ત, અવ્યક્ત, અને પુરૂષ તેનો પરસ્પર ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે. જેના વિભાગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૨૦ ॥

પુરુષસ્ય દર્શનાર્થં કૈવલ્યાર્થં તથા પ્રધાનસ્ય ॥

પઙ્ગવન્ધવદુભયોરપિ સંયોગસ્તત્કૃતઃ સર્ગઃ ॥ ૨૧ ॥

(અર્થ) પુરુષસ્ય (પુરૂષને) તથા (અને) પ્રધાનસ્ય (પ્રધાનને) સંયોગઃ (સંયોગ) પઙ્ગવન્ધવત્ (લંગડા તથા આંધળાની પેઠે) સ્તઃ (છે) પ્રધાનસ્ય (પ્રધાનને) દર્શનાર્થં (જોવાને માટે) ચ (અને) પુરુષસ્ય (પુરૂષને) કૈવલ્યાર્થં (મોક્ષને માટે) ઉભયોઃ (બન્નેનો) યઃ (જે સંયોગ છે, તે) *તત્કૃતઃ (તેના સંયોગથી) સર્ગ (સંસાર છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરૂષનો પ્રધાનની સાથે સંયોગ. તે પ્રધાનને જોવા માટે છે. પુરૂષ પ્રકૃતિને તથા મહદાદિ કાર્યને અને સ્થૂલભૂત પર્યન્ત જુએ છે. ને પ્રધાનનો પુરૂષ સાથેનો સંયોગ મોક્ષને માટે છે. અર્થાત્ પાંગળો માણસ અને નેત્રહીન પુરૂષની પેઠે, પ્રકૃતિ, પુરૂષનો સંયોગ છે. જેવી રીતે કોઈ એક પાંગળો પુરૂષ અને એક અંધ પુરૂષ પેતાનાં સંબંધિઓ સાથે ચાલ્યા જતા હતા. પણ દૈવયોગે ધાડુપાડુઓ આવી જતાં અન્ય સમુદાય છિન્ન સિન્ન થઈ ગયો અને અસહાય થઈ ગયલાં પૂર્વે કત બન્ને પુરૂષો પરસ્પર મિત્ર ભાવથી જોડાઈ ગયા. આંધળાએ લંગડાને પેતાના કાંધપર બેસાડી દીધો કારણ કે, પાંગળામાં દર્શન શક્તિ

* દ્રષ્ટુ દશ્યયોઃ હેયહેતુઃ

દ્રષ્ટા અને દશ્યનો સંયોગ તેજ સંસારનું કારણ છે. યોગસૂત્રમ્

હતી. પરંતુ ગમન શક્તિના અભાવે આંધળાએ તેને ઉપાડી લીધો, તેમજ અંધ પુરુષમાં ગમનશક્તિ વિદ્યમાન હતી અને દર્શન શક્તિ ન હોતાં પંગુ પુરુષે બતાવેલો જે માર્ગ, તે ઉપરજ ચાલવા લાગ્યો, ચાલતાં ચાલતાં બન્ને ઇચ્છિત સ્થાન ઉપર પહોંચી ગયા. આ દ્રષ્ટાન્તથી સમજવાનું એ છે કે, પુરુષ એટલે ચેતન આત્મામાં દર્શન શક્તિ છે. પરંતુ ક્રિયા શક્તિ નથી. આંધળાની પેઠે પ્રધાનમાં દર્શન શક્તિ નથી, પણ ક્રિયા શક્તિ છે. એવીરીતે પ્રધાન પણ પુરુષને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરાવી દુર થઈ જાય છે. પુરુષ પણ પ્રધાનને જોઈ કૈવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે; તાત્પર્ય એ છે કે સાંખ્યસિદ્ધાન્તાનુસાર પ્રધાન પુરુષના સંયોગનેજ સંસાર કહે છે. અને એક બીજાથી પ્રથક્ પ્રથક્ થઈ જવું એ કૈવલ્ય છે. ॥ ૨૧ ॥

પ્રકૃતેર્મહાંસ્તતોઽહંકારસ્તસ્માદ્ ગણશ્ચ ષોડશકઃ ॥

તસ્માદપિ ષોડશકાત્પञ્ચમ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ ॥ ૨૨॥

(અર્થ) પ્રકૃતેઃ (પ્રકૃતિથી) મહાન્ (મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે.) તતઃ (તે મહત્ત્વથી) અહંકારઃ (અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે) તસ્માત્ (તે અહંકારથી) ષોડશકોગણઃ (સોળ તત્વોનો સમુદાય) તસ્માદપિ (તે) ષોડશકાત્ (સોળ ગણમાંથી) પञ્ચમ્યઃ (પાંચ તત્ત્વોમાંથી) પञ્ચમહાભૂતાનિ (પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પ્રકૃતિ, પ્રધાન, બ્રહ્મ, અવ્યક્ત, બહુધાનક, અને માયા આ છ નામો પ્રકૃતિના છે. મહાન્ બુદ્ધિ, આસુર, માત, ખ્યાતિ, જ્ઞાન, પ્રજ્ઞા આ સાત પ્રત્યાયવાચક શબ્દો મહત્ત્વના છે અહંકાર, ભૂતાદિ, વૈકૃત, તૈજસ, અભિમાન, આ પાંચ નામો અહંકારના છે. પ્રથમ પ્રકૃતિથી મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. અને મહત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, અહંકારથી પાંચતત્ત્વો અને એકાદશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. તેમજ પાંચતત્ત્વોથી પાંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થયા હવે, કુમશ પાંચતત્ત્વોના નામો શબ્દતત્ત્વ, સ્પર્શતત્ત્વ, રૂપ-તત્ત્વ, રસતત્ત્વ, અને ગન્ધતત્ત્વ, આ પાંચ તત્ત્વો કહેવાય છે. હવે એકાદશ ઇન્દ્રિયોના નામો શ્રોત્ર (કાન) ત્વક (ચામડી) ચક્ષુ (આંખ) જીહ્વા (જીભ) ઘ્રાણ (નાશિકા) આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો

કહેવાય છે. હવે કર્મેન્દ્રિયોના નામે વાક (વાણી) પાણી (હાથ) પાદ (પગ) પાચુ (ગુદા) ઉપસ્થ (મૂત્રેન્દ્રિય) આ પાંચ કર્મેન્દ્રિ વર્ગ કહેવાય છે. મનની સાથે એકાદશ ઇન્દ્રિય સમુદાય તથા પચાંતન્માત્રાઓ મળી સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત મુજબ આ પોંડશ ગણ કહેવાય છે. આ હરેકની ઉત્પત્તિ અહંકારથી થાય છે, એમ જાણવું. તથા પચીસ તત્વોના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

અધ્યવસાયો બુદ્ધિર્ધર્મો જ્ઞાનં વિરાગ એશ્વર્યમ્ ॥

સાત્ત્વિકમેતદ્રુપં તામસમસ્માદ્વિપર્યસ્તમ્ ॥૨૩॥

(અર્થ) બુદ્ધિઃ (બુદ્ધિ) અધ્યવસાયઃ (નિશ્ચયાત્મક છે) ધર્મઃ (ધર્મ) જ્ઞાનં (જ્ઞાન) વિરાગઃ (વૈરાગ્ય) એશ્વર્યમ્ (એશ્વર્ય) એતત્ રુપમ્ (આ રૂપ) સાત્ત્વિકમ્ (સાત્ત્વિક બુદ્ધિનું છે) અસ્માત્ (અનાથી) વિપર્યસ્તમ્ (ઉલટાં અર્થાત અધર્મ, અજ્ઞાન, અનવૈરાગ્ય, અને અનૈશ્વર્ય) તામસમ્ (તમે ગુણવાળી બુદ્ધિના લક્ષણો છે. ॥૨૩॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અધ્યવસાય નિશ્ચયનું નામ છે. જેવી રીતે બીજામાંથી ભવિષ્યદ વૃત્તિથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે આ ધડો છે. આ વસ્ત્ર છે. આવી રીતે નિશ્ચયનું નામ બુદ્ધિ છે. અને સાત્ત્વિક તથા તામસના ભેદથી બુદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિના સાત્ત્વિક ભેદો ચાર છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એશ્વર્ય, તેમાં ધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે ધ્યાન, દાન, ક્રમ નિયમાદિરૂપ ધર્મ છે. તેમાંથી અહિંસા સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, પરિશ્રદ્ધ, આ પાંચ યમ છે. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન, આ પાંચ નિયમો છે. જ્ઞાન, પ્રકાશ, અવગમ અને જ્ઞાન એ ચાર જ્ઞાનના પર્યાયો છે. જ્ઞાનના બે ભેદો શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. એક બાહ્ય જ્ઞાન, અને એક આભ્યન્તર જ્ઞાન પ્રથમ બાહ્યજ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરાવશું. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ, જ્યોતિષ, આ છ અંગો સહિત ચાર વેદો અષ્ટાદશ,

અહિંસાસત્યાસ્તેય બ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહાયમાઃ

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, ને અપરિગ્રહ આયમ છે.

શૌચસંતોષ તપસ્વાધ્યેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ

શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વર પ્રણિધાન આ નિયમો છે. યોગસૂત્રમ્

પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્ર, આ શાસ્ત્ર સંદર્ભને બાહ્યજ્ઞાન કહે છે. અને પ્રકૃતિ, પુરુષનું જ્ઞાન તેને અંતર જ્ઞાન કહે છે. આ પ્રકૃતિ, સત્વ, રજ, અને તમ, એ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું નામ છે, ને નિર્ગુણ વ્યાપી ચેતન તેનું નામ પુરુષ છે. આ બન્નેની સાથે બાહ્ય જ્ઞાન દ્વારા સંસાર ઉપર અનુરાગ થાય છે અને અંતરજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. વૈરાગ્યના પણ બે ભેદ છે. બાહ્ય વૈરાગ્ય અને અંતર વૈરાગ્ય છે. દ્રુષ્ટ વિષયોનો સંગ્રહ અને રક્ષા કરવામાં જે દુઃખ થાય છે, તેને જોઈ કરી ને દ્રુષ્ટ વિષય ઉપર અરૂચી નાશ હિંસાદિ દોષોનું અવ-લોકન કરીને તૃણાથી રહિત થવું એ બાહ્ય વૈરાગ્ય કહેવાય છે. અને વિરકત પુરુષને જ્યારે બ્રહ્મલોકથી લઈને સંસારિક ભોગો સ્વપ્નવત ઇન્દ્રિયલની પેઠે અસત્ય જણાય તેને અંતર વૈરાગ્ય કહે છે. અને ઐશ્વર્યના પણ આઠ ભેદ છે. જેમ કે, અણિમા, મહિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઉશિત્ત્વ, અને વશિત્ત્વ, કામાવસાયિત્વ આ અણિમાદિ આઠ ઐશ્વર્ય દ્વારા સાધક પુરુષ સંપૂર્ણ કામનાઓ સેવે છે. ॥ ૨૩ ॥

અભિમાનોઽહંકારસ્તસ્માદ્ દ્વિવિધઃ પ્રવર્તેતે સર્ગઃ ॥

एकादशकश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकश्चैव ॥ ૨૪ ॥

(અર્થ) અભિમાનઃ (અભિમાન) એવ (નિશ્ચય) અહંકારઃ (અહંકાર છે.) તસ્માત્ (તે અહંકારથી) દ્વિવિધઃ (બે પ્રકારનો) સર્ગઃ (સંસાર) પ્રવર્તેતે (પ્રવર્તે છે) એકાદશકઃ (અગીયાર) ગણઃ (ઇન્દ્રિય સમુદાય) પञ्चकः (પાંચ) તન્માત્રઃ (તન્માત્રાઓ પ્રવર્તે છે) ॥ ૨૪ ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અભિમાનનું બીજું નામ અહંકાર છે તે અહંકારથી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. એકાદશ ઇન્દ્રિયગણ અને બીજી પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादङ्कासत् ॥

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयमा ॥ ૨૫ ॥

(અર્થ) વૈકૃતાત્ (વૈકૃત નામના) અહંકારાત્ (અહંકારથી) એકાદશકઃ (અગીયાર ઇન્દ્રિય ગણ) પ્રવર્તેતે (પ્રવર્તે છે) ભૂતાદેઃ (તામસ અહંકારથી પંચતન્માત્રાઓ પ્રવૃત્ત થાય છે) સ (તે તમાસ) તૈજસાત્

(રજ્જેગુણુમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે) (એકાદશ ઇન્દ્રિય ગણુ અને પંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્યારે અહંકારમાં સત્વગુણુ વૃદ્ધિ પામે છે, અને રજ્જેગુણુ તથા તમોગુણુ દબાય છે, ત્યારે તે અહંકાર સાત્વિક કહેવાય છે. તે સાત્વિક અહંકારને પૂર્વાચાર્યોએ ‘વૈકૃત’ નામ આપ્યું છે. તે વૈકૃત નામના અહંકારથી એકાદશ ઇન્દ્રિયગણુ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે અહંકારમાં તમો ગુણુની પ્રબલતા થાય છે ત્યારે સત્વગુણુ તથા રજ્જેગુણુ તેનાથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે તેને તામસ અહંકાર કહે છે. અને સાંખ્ય પરિભાષામાં તેનું નામ ‘ભૂતાદિ’ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ભૂતાદિ અહંકારથી પંચતન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે અહંકારમાં રજ્જેગુણી માત્રા અધિક જોવામાં આવે છે. અને તે દ્વારા સત્વ અને તમોગુણુ તિરસ્કૃત રહે છે ત્યારે તે અહંકારને સાંખ્યાચાર્યો ‘તૈજસ’ અહંકાર કહે છે. તૈજસ અહંકારથી એકાદશ ઇન્દ્રિય તથા પંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે રજ્જેગુણુ મધ્ય વૃત્તિવાળો હોવાથી અન્ય ગુણોને સહાયતા આપી સૃષ્ટ્યુત્પત્તિમાં ઉપકારી જોવામાં આવે છે. ॥ ૨૫ ॥

* बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शनकानि ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

(અર્થ) ચક્ષુઃ શ્રોત્રઘ્રાણરસનસ્પર્શનકાનિ (આંખ, કાન નાસિકા, જીભ, અને ચામડી) બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ (આને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે.) વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાન (વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને લિંગ,) કર્મેન્દ્રિયાણિ (આને કર્મેન્દ્રિયો) આહુઃ (કહે છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) નેત્ર ઇન્દ્રિયથી માંડીને સ્પર્શન (ચામડી) પર્યંત જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. સ્પર્શ કરવામાં આવે છે. તેને ત્વગેન્દ્રિય કહે છે. જે ઇન્દ્રિય સમૂહ દ્વારા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ,

* बुद्धिसाधनानि इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मसाधनानि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि

જ્ઞાનના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે ને કર્મના સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયગણુને કર્મેન્દ્રિય કહે છે. સાં કૌ. ટી.

આ પાંચ વિષયોનું પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાન કરાવે તેનું નામ જ્ઞાનેન્દ્રિય. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને લિંગ, આનું નામ કર્મેન્દ્રિય છે. કારણ કે, આ પાંચ ઇન્દ્રિયવર્ગ દ્વારા કામ કરવામાં આવે છે. વાણી બોલવાનું કામ કરે છે. હાથ દ્વારા નાના પ્રકારના વ્યવહારો થાય છે. પગ ગમના ગમનનો વ્યાપાર કરે છે. ગુદા દ્વારા મળ ત્યાગ કરાય છે. લિંગ વિષયનું ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી પ્રજોત્પત્તિ થાય છે. ॥ ૨૬ ॥

उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात् ॥

गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं बाह्यभेदाच्च ॥ २७ ॥

(અર્થ) ઉભયાત્મકમ્ (બન્ને જાતની ઇન્દ્રિયવાળું) મનઃ (મન) અત્ર (આમાં) સંકલ્પકમ્ (સંકલ્પ ધર્મવાળું) ચ (અને) ઇન્દ્રિયમ્ (ઇન્દ્રિય) સાધર્મ્યાત્ (સાધર્મ્યતાને લીધે) ગુણપરિણામવિશેષાત્ (ગુણ પરિણામ ને લીધે) ચ (અને) બાહ્યભેદાઃ (બાહ્ય વિષયોના ભેદ ને લીધે) નાનાત્વમ્ (ઇન્દ્રિયોનું અનેક પણું છે)

(સાખ્ય તાત્પર્ય) એકાદશ ઇન્દ્રિયોના સમુદાયમાં મન બન્ને રૂપે જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે જ્ઞાનેન્દ્રિયની માફક વર્તે છે. અને કર્મેન્દ્રિયોની સાથે કર્મેન્દ્રિયની માફક પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ મન જ્ઞાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિને પ્રવૃત્ત કરાવે છે. તેમજ કર્મેન્દ્રિયોની પણ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેને લીધે સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં મનને ઇન્દ્રિયરૂપ કહ્યું છે; અર્થાત્ સંકલ્પરૂપ પણ છે. અને ઇન્દ્રિય રૂપે છે. સમાન ધર્મતાને લીધે એટલે સાત્વિક અહંકારને લીધે જ્ઞાનેન્દ્રિયનો સમુદાય અને કર્મેન્દ્રિય વર્ગ મનની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં મનની સંકલ્પવૃત્તિ મુખ્ય છે. તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની જે શબ્દાદિ વૃત્તિઓ છે, તેઓની તેમાં પ્રધાનતા છે અને કર્મેન્દ્રિયોની વચનાદિક પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. અહિં પૂર્વપક્ષી પૂછે કે. ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિષયોને ગ્રહણ કરે છે? તે ઇશ્વરદ્વારા કે પોત પોતાના સ્વભાવથી ગ્રહણ કરી રહી છે બુદ્ધ્યાદિદ્વારા વિષયોને ગ્રહણ કરી શકાય નહિ કેમ કે, પ્રધાનની માફક બુદ્ધિ અને અહંકાર તો જડ છે તેમજ પુરૂષ પ્રેરિત પણ નજ કહેવાય કારણ કે, પુરૂષ અકર્તા તથા અલોકતા છે. તો પછી કેની શક્તિથી ઇન્દ્રિયો વિષયોને ગ્રહણ કરે છે? સિદ્ધાંતી કહે છે કે, ઇન્દ્રિયોની વિષય પ્રવૃત્તિ જે ભિન્ન ભિન્ન જોવામાં આવે છે. તે પ્રવૃત્તિ ઇશ્વર પ્રધાન, બુદ્ધિ, અહંકાર ઇત્યાદિ દ્વારા

પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ જેમ અચેતન દુધની પ્રવૃત્તિથી વાછડાની પુષ્ટિ થાય છે. તેમ ગુણોની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથી થાય છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવથીજ જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે અજ્ઞ પુરૂષની મુક્તિ માટે પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આ કારિકાથી જણાય છે કે, * જ્યાં સુધી વસ્તુની સત્તા વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી સ્વભાવમાં પરિવર્તન થતું નથી. ॥ ૨૭ ॥

રૂપાદિષુ પञ્ચનામાલોચનમાત્રમિષ્યતે વૃત્તિઃ ॥

વચનાદાનવિહરણોત્સર્ગા નન્દાશ્ચ પञ્ચાનામ્ ॥૨૮॥

(શબ્દાર્થ) રૂપાદિષુ (રૂપાદિક પાંચ વિષયોમાં) પञ્ચાનામ્ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો) વૃત્તિ (ધર્મ) આલોચનમાત્રમ્ (જ્ઞાનમાત્રજ) દ્રશ્યતે (કથન કરવામાં આવે છે) ચ (અને) પञ્ચાનામ્ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો ધર્મ વચનાદાનવિહરણોત્સર્ગાનન્દાઃ (ખેલવું, લેવું, ચાલવું, મળ ત્યાગ કરવું, વિષય ભોગવું આ વિશેષતાઓ છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અહિંયા માત્ર શબ્દનો અર્થ વિશેષ છે. જેવી રીતે કોઈ કહે કે, આ ભિક્ષુ ભિક્ષામાત્રને ગ્રહણ કરે છે. એટલે અધિક નહિ. તેવી રીતે આંખ રૂપમાત્ર એટલે રૂપ વિષયશેષનેજ ગ્રહણ કરે છે. પણ રસાદિકોને ગ્રહણ કરતી નથી. તેમ “જીભ” રસમાત્રનેજ ગ્રહણ કરે છે તથા નાસિકા ઇન્દ્રિય ગન્ધને ગ્રહણ કરે છે. કર્ણ (કાન) શબ્દ માત્રનેજ ગ્રહણ કરે છે. ચામડી સ્પર્શમાત્રને ગ્રહણ કરે છે. તેમ કર્મેન્દ્રિય વર્ગ પોત પોતાના વિષયમાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે. જેમ વાણી વચનને ગ્રહણ કરે છે તેમ હાથ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે પણ ચાલવાનું કામ કરે છે. ગુદા મળ ત્યાગ કરે છે. વિષયેન્દ્રિય-વિષયાનંદને ગ્રહણ કરે છે. તેમજ દરેક ઇન્દ્રિય નિયત થયેલ વિષય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયના વિષયને ગ્રહણ કરતી નથી. ॥ ૨૮ ॥

* સ્વભાવસ્યાનપાયિત્વા દનનુષ્ઠાન લક્ષણ મપ્રામાણ્યમ્ ॥

સ્વભાવના અવિનાશીપણાથી ધર્મીના નાશ સિવાય ધર્મનાશ પામે નહિ. સાં. સૂત્રમ્ ॥

સ્વાલક્ષણ્યં વૃત્તિસયસ્ય સૈષા ભવત્યસામાન્યા ॥

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યા વાયવઃ પચ્ચ ॥૨૯॥

(અર્થ) ત્રયસ્ય (મહત્ત્વ, અહંકાર, અને મનનું) સ્વાલક્ષણ્યમ્ (ખાસ લક્ષણ) વૃત્તિઃ (પરસ્પર વૃત્તિ એટલે ખાસ ધર્મ) ભવતિ (હોય છે) સૈષા (તે આ) અસામાન્યા (અસાધારણ વૃત્તિ) ચ (અને) સામાન્યકરણ વૃત્તિઃ (સામાન્ય ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ) પચ્ચ (પાંચ) પ્રાણદ્યાવાયવઃ (પ્રાણ ઇત્યાદિ વાયુ પણ પાંચ છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) મન, બુદ્ધિ, અહંકારમાં પ્રથમ બુદ્ધિનું લક્ષણ નિશ્ચય કરવું અને તેને બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ કહે છે. ને અહંકારની અહંવૃત્તિ છે મનનું લક્ષણ સંકલ્પ છે. તે મનની વૃત્તિ (ધર્મ છે) મન બુદ્ધિ અને અહંકારની સ્વાલક્ષણ વૃત્તિ આ કારિકામાં કહેલી છે. તેને અસામાન્યા વૃત્તિ પણ કહે છે. તે પ્રાણાદિ પાંચ વાયુની વૃત્તિ જેમ કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, અને સમાન આ પાંચ પ્રકારના પ્રાણ વાયુ છે. આ પ્રાણાદિ વાયુદ્વારા સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની સામાન્ય વૃત્તિથી થાય છે. અર્થાત્ પોત પોતાના વિષયોમાં વર્તે છે. જે મુખ અથવા નાસિકાની અંદર રહેવાવાળો જે વાયુ તેને પ્રાણ વાયુ કહે છે. તે પ્રાણવાયુના ગમનથી ત્રયોદશ ઇન્દ્રિયોને પોત પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણોની ગતિથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સમૂહ અને કર્મેન્દ્રિય તથા મન બુદ્ધિ, ને અહંકાર એ પોત પોતાનું નિયમિત કામ કરે છે. પ્રાણ સિવાય કોઈપણ ગતિ કરી શકતું નથી. જેમ પક્ષી પાંજરામાં ચાલતું હોય ત્યારે પાંજરું પણ ચલાયમાન થતું જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે આ પ્રાણોની ક્રિયાથી શરીરરૂપી પાંજરામાં ક્રિયા થાય છે. દેહમાં રહેલી જે ગતિ તે પ્રાણાવલંબીત છે. અને અન્નાદિકને નીચે લઈ જવાવાળો વાયુ ને અપાન વાયુ કહે છે. અને અન્નાદિકને સંવિભાગ કરવાવાળો વાયુ તેને સમાન નામનો વાયુ કહે છે નાભિ પ્રદેશથી લઈ મસ્તક પર્યંત ગતિકરનારા વાયુને ઉદાન વાયુ કહે છે. આ ક્રિયાથી દરેક ઇન્દ્રિયોને લાભ મળે છે સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપી કહેલો વાયુ તેને વ્યાન વાયુ કહે છે આ પણ ઇન્દ્રિય સમુદાયની સાધારણ વૃત્તિ છે. અર્થાત્ પાંચ વાયુદ્વારા ઇન્દ્રિયોને એક બીજાના કાર્યમાં મદદ રૂપ થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

યુગપચતુષ્ટયસ્ય તુ વૃત્તિઃ ક્રમશઃ તસ્ય નિર્દિષ્ટા ॥

દૃષ્ટે, તથાપ્યદૃષ્ટે ત્રયસ્ય તત્પૂર્વિકા વૃત્તિઃ ॥૩૦॥

(અર્થ) ચતુષ્ટયસ્ય (મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, અને એકાદશ ઇન્દ્રિયોની) વૃત્તિઃ (પ્રવૃત્તિ) દૃષ્ટે (દૃષ્ટ વિષયમાં) યુગપત્ (એક સામટી) ચ (અને) ક્રમશઃ (ક્રમ પૂર્વક) તથા અપિ તુ (પરંતુ) અદૃષ્ટે (અદૃષ્ટ વિષયમાં) તસ્ય (તે) ત્રયસ્ય (મન, બુદ્ધિ, અહંકારની) વૃત્તિઃ (પ્રવૃત્તિ) તત્પૂર્વિકા ઇન્દ્રિયપૂર્વક) નિર્દિષ્ટા (ખતાવાયત્રી છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) મન, બુદ્ધિ, અહંકાર એ ત્રણેનો સંબંધ ખતાવવામાં આવે છે. તેમની સાથે કેાઇપણ એકઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવાથી ‘ચતુષ્ટય’ કહેવામાં આવે છે. અને આ ચારેની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટ વિષયોમાં એક સામટી થાય છે. જેવી રીતે મન, બુદ્ધિ અહંકાર અને આંખ એ ચારે મળી રૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તેવી રીતે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર જીભ સાથે રહિ એકજ કાલમાં રસનો અનુભવ કરે છે ત્રિવિધ અહંકાર અને નાસિકા ઇન્દ્રિય એક કાલમાં ગન્ધને ગ્રહણ કરે છે. એવી રીતે ત્વચા કાન, ઇત્યાદિક ઇન્દ્રિયો પૂર્વોક્ત અન્તઃકરણની સાથે એક ક્ષણમાં સ્પર્શ અને શબ્દનો અનુભવ કરે છે. અથવા એક સામટી પ્રવૃત્તિ ન થાય તો ક્રમશઃ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેવીરીતે કેાઇ પુરૂષ ભાગેમાં ચાલ્યો જતો હોય અને દૂરથી ઝાડના ફુંદાને જુવે છે. ત્યારે એને * સંશય થાય છે કે, આ ઝાડનું ફુંદું છે, કે પુરૂષ છે; જ્યારે કાંઇક આગળ આગળ આવે છે, એટલે એના ઉપર આફઠ થયલી લતાને જોવાથી એની સંશયવિનાશક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય

* ન્યાય દર્શનમાં સંશયને પદાર્થ તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

‘સંશય લક્ષણ.’

સમાનાને કધર્મોપપત્તે વિપ્રતિપત્તેરુપ લબ્ધ્યનુ પલબ્ધ્યવ્યવસ્થા તથાવિશેષાપેક્ષોવિમર્શઃ સંશયઃ

એટલે સાધારણ ધર્મ; ને અસાધારણ ધર્મના જ્ઞાનથી તેમજ વિશેષવાળા વાક્યોથી ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિનો નિર્ણય ન થવાથી વિશેષ ધર્મની અપેક્ષા રાખવાવાળા વિચારને સંશય કહેવાય છે. ન્યાય દર્શનમ્

છે અને તેને એમ નિશ્ચય થાય છે કે, આ ઝાડનું ડુંડું છે. ત્યાર બાદ અહંકાર નિશ્ચય કરે છે કે, આ અવશ્ય સ્થાણું છે નહિ કે પુરૂષ આ રિત્યાનુસાર મન, બુદ્ધિ, અને અહંકારની ક્રમપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રથમ નેત્ર પદાર્થને જુવે છે અને મન સંકલ્પ કરે છે. બુદ્ધિ જાણે છે. અને અહંકારમાં અહંભાવ છે. આવી રીતે દૃષ્ટ વિષયમાં ત્રિવિધ અહંકાર સહિત દરેક ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. હવે પછી અદૃષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ ભવિષ્ય કાલ અને ભૂતકાલમાં અનુમાન, શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિદ્વારા મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આ ત્રણેની પ્રવૃત્તિ ઇન્દ્રિયપૂર્વક થાય છે. અર્થાત્ અદ્રષ્ટ વિષયમાં ચક્ષુ પૂર્વક રૂપની પ્રવૃત્તિ થાય છે સ્પર્શ પૂર્વક ત્વચાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ગન્ધપૂર્વક નાસિકાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. રસપૂર્વક રસનાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આવી પ્રકારે ક્રમથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને વર્તમાન કાળમાં એક સામટી અથવા ક્રમપૂર્વક પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. ॥ ૩૦ ॥

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम् ॥

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम् ॥ ३१ ॥

(અર્થ) સ્વાં સ્વાં (એક બીજાની) વૃત્તિમ્ (વૃત્તિને) પરસ્પરા-કૂતહેતુકામ્ (એક બીજાના અભિપ્રાયને જાણવા વાળી) પ્રતિપદ્યન્તે (પ્રાપ્ત કરે છે) પુરુષાર્થેવ હેતુઃ (પુરુષાર્થ વૃત્તિનું કારણ છે) કેનચિત્ (કોઈક) કરણમ્ (મનઆદિક કરણ) ન કાર્યતે (નથી કરાવતાં)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, આ ત્રણે પરસ્પર એક બીજાના અભિપ્રાય ને જાણી પોત પોતાની પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે, પુરુષના અર્થને સિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધ્યાદિકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. પુરુષાર્થને માટેજ ગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પુરુષના અર્થને પ્રકાશે છે—બુદ્ધિ આદિ અચેતન તત્ત્વો પોતાની મેળે કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે? તો તેના ઉત્તર એમ સમજવું કે કરણ સમુદાયની પ્રવૃત્તિ ન ઇશ્વર કરાવે છે તેમજ ન પુરુષદ્વારા કિંતુ પુરુષનો અર્થજ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ॥

कार्यचतस्यदशधाहार्यधार्य प्रकाश्यञ्च ॥ ३२ ॥

(અર્થ) કરણમ્ (મનાદિ કરણ) ત્રયોદશવિધમ્ (તેર પ્રકારનું) તત્ (તે કરણ સમૂહ) આહરણધારણપ્રકાશકરમ્ (આહરણ ધારણ, અને પ્રકાશ કર્તા) ચ (અને) તસ્ય (તેનું) કાર્યમ્ (કાર્ય) દશધા (દશ પ્રકારનું છે) તત્ (તે) અહાર્યમ્, ધાર્યમ્, પ્રકાશ્યન્ચ (આહરણ ધારણ અને પ્રકાશ કરવા યોગ્ય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) દશ ઇન્દ્રિયો અને ત્રિવિધ અહંકાર ને ત્રયો દશ કરણ કહે છે. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર આ તેર કરણ કહેવાય છે. આ સઘળાં આહરણ, ધારણ, અને પ્રકાશ કરે છે. તેમાં આહરણ, ને ધારણ કરવું એ કર્મેન્દ્રિયનો ધર્મ છે. અને પ્રકાશ કરવું એ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ધર્મ છે. આહરણ નામ પ્રાપ્ત કરવાનો વિષય તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિય વિષયને પ્રકાશે છે. અર્થાત્ તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર દશ પ્રકારનું છે, તે વર્ણન પ્રથમ આવી ગયલું હોવાથી પિષ્ટ પેષણ કરવા જેવું થાય છે માટે પુનઃ વ્યાખ્યા કરવાની આવશ્યકતા નથી. ॥ ૩૨ ॥

अन्तःकरण त्रिविधं दशधाबाह्यं त्रयस्य विषयारव्यम् ॥

सांप्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥ ३३ ॥

(અર્થ) ત્રિવિધમ્ (ત્રણ પ્રકારનું) અન્તઃકરણમ્ (અન્તઃકરણ) ત્રયસ્ય (ત્રણ પ્રકારના અન્તઃકરણનું) વિષયારવ્યમ્ (વિષય) બાહ્યમ્ (બાહ્ય કરણ) દશધા (દશ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનું છે.) સાંપ્રત-કાલમ્ (વર્તમાનકાલના વિષયોને) ચ (અને) આભ્યન્તરમ્ (અન્તર) કરણમ્ (કરણ) ત્રિકાલમ્ (ત્રણે કાલના) બાહ્યમ્ (બાહ્ય પદાર્થને) ગ્રહણ કરે છે.

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) શરીરની અંદર ત્રિવિધ અન્તઃકરણ અને બાહ્ય કરણ દશ પ્રકારનું છે. તે દશ ઇન્દ્રિયો છે. આના વિષયોને (પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયોના-વિષય) ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ આ ત્રણે કરે છે. એને વાસ્તે આ ત્રણેનું દશ પ્રકારનો બાહ્ય વિષય છે. કારણ કે, ઇન્દ્રિયો વર્તમાન

કાળના વિષયનો અનુભવ કરે છે. જેવી રીતે કર્મેન્દ્રિય વર્તમાન કાલિક શબ્દને સાંભળે છે. પરંતુ ભૂત તથા ભવિષ્ય કાલના શબ્દની યોગ્યતા તેની અંદર નથી. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વર્તમાન કાલિક રૂપનો અનુભવ કરે છે. ભૂત તથા ભવિષ્યનો તેનાથી અનુભવ થતો નથી. તેવી રીતે ત્વચા ઇન્દ્રિય તથા રસના ઇન્દ્રિય પણ વર્તમાનકાલ સંબંધિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. ભૂત તથા ભવિષ્યના વિષયોનો અનુભવ તેનાથી થતો નથી, તેમજ કર્મેન્દ્રિયો પણ વર્તમાન વિષયોનું ગ્રહણ કરે છે. ભૂત તથા ભવિષ્યનું નહિ, તેને લીધે બાહ્યકરણોને વર્તમાન કાલિક કહ્યું છે, અને આભ્યન્તર કરણને ત્રિકાલિક કહેવામાં આવ્યું છે. જેમ બુદ્ધિ વર્તમાન ઘટ અતીત તથા અનાગત ઘટનો પણ નિશ્ચય કરે છે. અહંકાર વર્તમાન કાલનો અભિમાન કરે છે. અને ભૂત તથા ભવિષ્ય કાલના વિષયોનું પણ અભિમાન કરે છે. મન વર્તમાન પદાર્થોનું સંકલ્પ કરે છે; અને ભૂત તથા ભવિષ્ય કાલ સંબંધિ પદાર્થોનું પણ સંકલ્પ કરે છે. માટે ત્રિવિધ અન્તઃકરણ ત્રણ કાલના વિષયોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ તેષાંપચ્ચ વિશેષાવિશેષવિષયાણિ ॥

વાગ્ભવતિશબ્દ વિષયા શેષાણિ તુ પચ્ચવિષયાણિ ॥ ૩૪ ॥

(અર્થ) તેષાં (તેઓમાં) પચ્ચ (પાંચ) બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ (જ્ઞાનેન્દ્રિયો) વિશેષાવિશેષવિષયાણિ (સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મજનને વિષયોને વિશેષ કરવાવાળીઓ) વાક્ (વાર્ગેન્દ્રિય) શબ્દવિષયા (શબ્દનો વિષય કરવાવાળી) તુ (અને) શેષાણિ (બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો) પચ્ચવિષયાણિ (પાંચમહાભૂતોનેજ વિષય કરવાવાળીઓ છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્ઞાનેન્દ્રિયો જે પાંચ છે તે સવિશેષ વિષયને ગ્રહણ કરે છે સ્થૂલ વિષયને સવિશેષ કહે છે. અને તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્યોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે જેઓ સુખ દુઃખ અને મોહથી સંયુક્ત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધ આ પાંચે વિષયોને ગ્રહણ કરી રહી છે. અને દેવતાઓની જે જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે જેઓ નિર્વિશેષ વિષયોને પ્રકાશે છે. તેમજ યોગી પુરુષોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓને પણ પ્રકાશે છે. કર્મેન્દ્રિયોના મધ્યમાં વાણી ઇન્દ્રિય છે તે શબ્દને વિષય કરે છે. જેવી રીતે મનુષ્યવાણીદ્વારા શ્લોકોનું ઉચ્ચાર કરે છે તેવીરીતે દેવતાઓ

અને મનુષ્યોની વાગેન્દ્રિયમાં સમાનતા છે. એ સિવાય બાકીની ચાર કર્મેન્દ્રિયો શબ્દાદિક પાંચ વિષયોવાળી વસ્તુઓ અહુણ કરે છે 'પગ' શબ્દવાળી ભૂમિપર વિહાર કરે છે. 'હાથ' શબ્દવાળી વસ્તુઓને અહુણ કરે છે. 'ગુદા' ઇન્દ્રિય પણ શબ્દાદિક પદાર્થોથી યુક્ત મળ ત્યાગ કરે છે. ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય શબ્દયુક્ત વીર્યથી પ્રજોત્પત્તિ કરે છે. આ પંચત્યાનુસાર ઇન્દ્રિયવર્ગ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બન્ને વિષયોનું અહુણ કરે છે. ॥ ૩૪ ॥

સાન્તઃકરણા બુદ્ધિઃસર્વવિષયમવગાહતે યસ્માત્ ॥

તસ્માત્ ત્રિવિધં કરણં દ્વારિ દ્વારાણિ શૈષાણિ ॥ ૩૫ ॥

(અર્થ) સાન્તઃકરણા (મન અને અહંકાર સહિત) બુદ્ધિઃ (બુદ્ધિ) યસ્માત્ (જે કારણથી) સર્વમ્ (સંપૂર્ણ) વિષયમ્ (વિષયને) અવગાહતે (વિષય કરે છે.) તસ્માત્ (તે કારણથી) ત્રિવિધમ્ (ત્રણ પ્રકારનું) કરણમ્ (અન્તઃકરણ) દ્વારિ (દ્વારપાલ) શૈષાણિ (બાકીની ઇન્દ્રિયો દ્વાર ૩૫ છે. ॥ ૩૫ ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અન્તઃકરણ સહિત બુદ્ધિ સંપૂર્ણ વિષયોને અહુણ કરે છે. અર્થાત્ ત્રણે કાલમાં શબ્દાદિક વિષયોનું વિષય કરે છે. તેને માટે મન, બુદ્ધિ, ને અહંકાર અન્તઃકરણ છે. તે દ્વારપાલસ્થાનીય બાણવું. તેમજ બાકીની ઇન્દ્રિય સમુદાય દ્વાર ૩૫ છે. કારણ કે, ઇન્દ્રિય દ્વારા અન્તઃકરણ વિષયને અહુણ કરે છે. ॥ ૩૫ ॥

એતેપ્રદીપકલ્પાઃ પરસ્પરવિલક્ષણા ગુણવિશેષાઃ ॥

કૃત્સ્નંપુરુષસ્યાર્થ પ્રકાશ્યબુદ્ધૌ * પ્રયચ્છન્તિ ॥ ૩૬ ॥

(અર્થ) એતે (આ પાંચ કર્મેન્દ્રિય પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિ, મન અને અહંકાર) ગુણવિશેષાઃ (ગુણત્રયવડેપૂરીત) પ્રદીપકલ્પાઃ (દીપક સદ્રશ) પરસ્પર વિલક્ષણાઃ (પરસ્પર જુદી જુદી દિશાવાળા) કૃત્સ્નમ્ (સંપૂર્ણ વિષયને) પ્રકાશ્યમ્ (પ્રકાશ કરી) પુરુષસ્ય (પુરુષને) અર્થમ્ (પ્રયોજન) બુદ્ધૌ (બુદ્ધિમાં) પ્રયચ્છન્તિ (અર્પણ કરે છે)

* સમાનકર્મયોગેબુદ્ધેઃ પ્રાધાન્યંલોકવલ્લોકવત્ ॥

જેમદુજ્જ્વળી ગાય પોતાના વાછડા માટે પોતાના સ્તનમાં દુધ ઉતારે છે. તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ પોતાની વૃત્તિઓ પુરુષ માટે નિષ્પન્નવે

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પાંચ કર્મેન્દ્રિય પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય મન અને અહંકાર આ દ્વાદશ ઇન્દ્રિયો ત્રણે ગુણોથી પૂરીત થઈ દીપકની માફક વિષયોને પ્રકાશે છે. અને પરસ્પર વિલક્ષણ જોવામાં આવે છે. ને દરેક ઇન્દ્રિયનું વિષય પ્રથક્ પ્રથક્ જોવામાં આવે છે તેમજ તત્ત્વાદિ ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એને લીધે ગુણ વિશેષ કહેવાય છે. ને જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય અહંકાર અને મન તે દરેક પોત પોતાના વિષયોને પુરૂષના માટે અર્પણ કરી બુદ્ધિમાં સ્થિર કરે છે, માટે બુદ્ધિમાં સ્થિર થયેલા વિષયોને પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સુખ દુઃખાદિકોનો અનુભવ કરે છે. ॥ ૩૬ ॥

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ॥

सैवच विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

(અર્થ) યસ્માત્ (જે કારણથી) પુરુષસ્ય (પુરૂષની) બુદ્ધિઃ (બુદ્ધિ) સર્વમ્ (સંપૂર્ણ) પ્રત્યુપભોગમ્ (ભોગની સામગ્રીને) સાધયતિ (સિદ્ધ કરે છે) ચ પુનઃ (ફરીથી) સા એવ (તે બુદ્ધિ) પ્રધાન પુરુષાન્તરમ્ (પ્રધાન અને પુરૂષના વચ્ચે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભેદનો) વિશિનષ્ટિ (વિભાગ કરે છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ત્રણે કાલમાં સંપૂર્ણ દેવતાઓ, મનુષ્યો, તિર્થ-ગાદિકો માટે પ્રત્યુપભોગને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયદ્વારા અહંકાર તથામન ના જે ભોગો તે બુદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે. તે બુદ્ધિ, પ્રધાન અને પુરૂષના વિભાગને સિદ્ધ કરે છે. કારણ કે, પ્રકૃતિ તો સત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે બુદ્ધિ

છે તથા દાસની પેઠે ઇન્દ્રિય વર્ગ મનોનુકૂલ રહે છે મન પણ અહંકારાધીન છે અને અહંકારના વ્યાપારમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું છે. તે વિષયને દ્રષ્ટાંત આપી સ્પષ્ટ કરે છે; જેમ પટલ ખેડુતો પાસેથી રાજ્ય ભોગ વસુલ કરી વહીવટદારને આપે છે; ને વહીવટદાર જીલ્લાધીશને તે રાજ્ય કર અર્પે છે અને જીલ્લાનો અધિકારી સર્વાધ્યક્ષને પૂર્વોક્ત રાજ્યકરસોપે છે. આ પરંપરાનો ભોક્તા રાજા છે. તેમઈન્દ્રિયોથી મન શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી અહંકાર અને અહંકારથી બુદ્ધિમાં શ્રેષ્ઠપણું રહેલું છે. જે કે સર્વ કરણોનો વ્યાપાર પુરૂષને માટે છે, છતાં પણ તેઓમાં બુદ્ધિ પ્રધાન છે. સાખ્ય સૂત્રમ્. ॥

છે. આ અહંકારને આ પાંચ તન્માત્રાઓ આ એકાદશ ઇન્દ્રિયો તે આ પાંચ મહાભૂતો છે અને આ ચોવીસ તત્ત્વોથી અતિરિક્ત પુરૂષ છે. આવી રીતનો બોધ, બુદ્ધિ કરાવે છે અને પૂર્વોક્ત બુદ્ધિ મોક્ષનું સાધન છે. ॥ ૩૭ ॥

તન્માત્રાણ્યવિશેષાસ્તેભ્યો ભૂતાનિ પञ्च पञ्चभ्यः ॥

एते स्मृताविशेषाः शान्ता धोराश्च मूढाश्च ॥ ૩૮ ॥

(અર્થ) તન્માત્રાણિ (પાંચ તન્માત્રાઓ) અવિશેષઃ (સૂક્ષ્મ કહેવાય છે) તેભ્યઃ (તે) પञ્ચભ્યઃ (પાંચ તન્માત્રાઓથી) પञ્ચ (પાંચ) ભૂતાનિ (આકાશાદિ પાંચ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે) एते (આ પાંચ મહાભૂતો) વિશેષાઃ (વશેષ કહેવાય છે) શાન્તાઃ (સુખદાયક) ધોરાઃ (દુઃખ દાયક) મૂઢાઃ (મોહજનક) સ્મૃતાઃ (કહેવાય છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમને શબ્દ તન્માત્રા, સ્પર્શ તન્માત્રા, રૂપ તન્માત્રા, રસ તન્માત્રા અને ગન્ધ તન્માત્રા, આ પાંચ તન્માત્રાઓ દેવતાઓને સુખદાયક છે, જે દુઃખ તથા મોહથી રહિત છે. પૂર્વોક્ત પાંચ તન્માત્રાઓથી પૃથ્વીઆદિ પાંચ મહાભૂતો વિશેષ એટલે સ્થૂલ છે. જેઓની ક્રમ પૂર્વક ઉત્પત્તિ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં એવી રીતે કહે છે કે, ગન્ધ તન્માત્રાથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. રસ તન્માત્રાથી જલોત્પત્તિ છે. રૂપ તન્માત્રાથી તેજની ઉત્પત્તિ થાય છે, સ્પર્શ તન્માત્રાથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શબ્દ તન્માત્રાથી આકાશની ઉત્પત્તિ છે. આ સ્થૂલ વિષયો મનુષ્યને કોઈક વખતે શાન્ત એટલે સુખ દેનારા થાય છે. અને ઘોર વિષયો દુઃખ તથા મોહને ઉપજાવે છે. જેવી રીતે આકાશ ક્યારેક સુખદાયક નિવડે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ સંકુચિત ગૃહથી બહાર નિકળે, એટલે નાનકડા મકાનમાં જે સંકોચ હતો. એવા પુરૂષને બહારનો આકાશ સુખદાયક નિવડે છે. તેવીરીતે આકાશ શીત, (ટાઢ) ગરમી, પવન, વરસાદ, તડકો, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય ત્યારે દુઃખ જનક જણાય છે. અને દિશાના ભ્રમવાળા મનુષ્યને મોહજનક થાય છે. તેમજ બીજા મહાભૂતો પણ શાન્ત, ઘોર, મૂઢ, દશાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૩૮ ॥

સૂક્ષ્મા માતાપિતૃજાઃ સહ પ્રમૂતૈસ્ત્રિધા વિશેષાઃસ્યુઃ ॥

સૂક્ષ્માસ્તેષાં નિયતા માતાપિતૃજા નિવર્તન્તે ॥ ૩૯ ॥

(અર્થ) સૂક્ષ્માઃ (લિંગ શરીરે) માતાપિતૃજાઃ (માતા તથા પિતાના—૨જ અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થયલાં સ્થૂલ શરીરે) સહપ્રમૂતૈઃ (પંચ મહાભૂતોસહિત) ત્રિધા (ત્રણ પ્રકારના) વિશેષાઃ (સ્થૂલ શરીરે) સ્યુઃ (છે) તેષામ્ (તેઓમાં) સૂક્ષ્માઃ (સૂક્ષ્મ શરીરે) નિયતાઃ (ચિરકાલ પર્યન્ત રહેવાવાળા) માતાપિતૃજાઃ (માતા પિતાથી ઉત્પન્ન થયલા સ્થૂલ શરીરે) નિવર્તન્તે (મૃત્યુ પામે છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) સૂક્ષ્મા એટલે તન્માત્રાઓથી ઉત્પન્ન થયલાં શરીરોને સૂક્ષ્મ શરીરે કહે છે સૂક્ષ્મ શરીરે મહદાદિ તત્ત્વોથી યુક્ત હોવાથી તેને લિંગદેહ પણ કહે છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યન્ત તે નિત્ય છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે વિલયને પામતું નથી. માતા પિતાથી જે જન્ય સ્થૂલ શરીર તેનો વર્ધક પણ લિંગ શરીર છે. કારણ કે, જે વખતે માતા પિતાનો સંયોગ થાય છે તે કાળે પિતાના વીર્યદ્વારા માતાના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે. ને માતા પિતાના રજો વીર્યથી સ્થૂલ શરીર બંધાય છે. તે શરીર સૂક્ષ્મ શરીરના સંબંધ થી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ પામે છે. ને માતાદ્વારા ભક્ષણ કરેલ અન્નાદિક રસોથી સ્થૂલ શરીર વૃદ્ધિ પામે છે. પીઠ, ઉદર, જંઘા, કેળ, છાતી અને મસ્તક આનું નામ પદ કૌશિક કહે છે. અને તે પંચ મહાભૂતોનું કાર્ય છે. માતાના રૂધીરથી રોમ, લોહી, માંસ, આ ત્રણે ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ પિતાના વીર્યથી નાડી, અસ્થિ અને ચરબી, આ ત્રણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ છ પદાર્થો દ્વારા સ્થૂલ શરીર બને છે. આકાશ ગર્ભને વધવા માટે અવકાશ આપે છે. વાયુ વૃદ્ધિ કરાવે છે. તેજ પરિચક્રવ દિશા લાવે છે. જલ સંગ્રહ કર્તા અને પૃથ્વી ધારણ કરે છે. આ રીતથી સંપૂર્ણ અવયવોથી યુક્ત સ્થૂલ શરીર માતાના ઉદરથી બહાર આવે છે. આવી પ્રકારે ત્રણ વિશેષો છે. સૂક્ષ્મ શરીર* નિત્ય છે તે કર્મવશ બની પશુ, મૃગ, પક્ષી, સર્પ અને સ્થાવરાદિ ચોની-ઓમાં જાય છે અને કર્મવશ થઈ ચંદ્રાદિ લોકોમાં ગમન કરે છે. એને લીધે લિંગ શરીર જન્મ મરણ રૂપી સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે પુરૂષને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સૂક્ષ્મ દેહનો પણ ત્યાગ કરી મોક્ષને

* અહિં પરિણામી નિત્ય બાણુવું.

પ્રાપ્ત કરે છે એથી સૂક્ષ્મ શરીર નિત્ય કહેવાય છે. માતા પિતાથી જે જન્ય શરીર તે પ્રાણોના વિયોગ કાળમાં મૃત્યુને પામે છે; તેથી તે અનિત્ય છે અને પર્વત, સ્થાવરાદિક પણ કાલાન્તરે નાશ પામે છે. માટે તેઓ પણ અનિત્ય છે. વળી માતા પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્થૂળ શરીર નાશ ને પામી જે તત્ત્વોથી જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે પદાર્થ તે તે તત્ત્વમાં લય પામે છે. ॥ ૩૯ ॥

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ॥

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥ ૪૦ ॥

(અર્થ) * લિંગમ્ (લિંગ શરીર) પૂર્વોત્પન્નમ્ (સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલું) અસક્તમ્ (સંબંધ રહિત) મહદાદિ-સૂક્ષ્મપર્યન્તમ્ (મહત્તત્ત્વોથી આરંભ કરી પાંચ તન્માત્રાઓ પર્યન્ત) નિયતમ્ (જ્ઞાનકાલપર્યન્ત નિત્ય) ભાવૈઃ (જન્માન્તરીય સંસ્કારોની વાસનાદ્વારા) અધિવાસિતમ્ (ભરેલું) નિરુપભોગમ્ (ઉપભોગ રહિત છતાં પણ) સંસરતિ* (જન્મ મરણ રૂપી સંસારને પામે છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્યારે સ્થૂળ (દ્રશ્યમાન) લોકની ઉત્પત્તિ પણ થઈ ન હતી. ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થયું હતું. કેાઈપણ મનુષ્ય તથા પશુવાદિ યોનીઓ સાથે સંબંધ ન હતો. તેમજ કેાઈપણ જગ્યાએ

* લિંગ દેહનું લક્ષણ કહે છે.

सप्तदशै कलिंगम् सां० सू०

મહર્ષિ કપિલ અઢાર તત્ત્વોથી બનેલું લિંગ શરીરમાને છે જેમ કે બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ પાંચ કર્મે દ્રિયો પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો આ તત્ત્વ સમુદાયને લિંગદેહ અથવા સૂક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે.

* पुरुषार्थ संसृतिर्लिङ्गानां सूपकार वद्ग्राहः सां० सू०

પુરુષને માટે સૂક્ષ્મ દેહનું સંસારમાં ગમના ગમન રાજના રસો-યાની પેઠે થાય છે કારણ કે રસોયાની ક્રિયા જે પાક શાળામાં થાય છે તે રાજ એટલે પોતાના સ્વામી માટે થાય છે તેમ અહિં જાણવું. ॥

જવાને માટે પ્રતિબંધ પણ ન હતો. અર્થાત્ જેની ગતિ પર્વતાદિના શિખરોમાં અકુંઠિત હતી. મહત્ત્વથી માંડી ને પંચતન્માત્રાઓ સુધી સૂક્ષ્મત્વથી અનેહું હોઈ તેને સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે. તે ભોગ રહિત છે, છતાં પણ ત્રણે લોકોમાં ગમનાગમન કરે છે. જ્યારે આ લિંગ દેહ માતા પિતાજન્ય સ્થૂલ શરીરની સાથે વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે અંતે ક્રિયા ધર્મને ગ્રહણ કરી સંસારી ભોગો ભોગવવામાં સમર્થ થાય છે અને અનેક જન્મોના ભોગોની વાસના દ્વારા પૂર્ણ થઈ પ્રલય કાલમાં મહત્ત્વથી માંડી ને સૂક્ષ્મ કરણો સહિત પ્રધાનમાં લય પામે છે. ત્યારે પ્રકૃતિના બંધનથી બંધાઈ ગયેલ ગમનાદિક ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ બને છે. ફરીથી સૃષ્ટિ કાલમાં તે લિંગ દેહ જન્મ મરણ રૂપી સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

ચિત્રંયથાશ્રયમૃતે સ્થાણવાદિભ્યોવિના યથાછાયા ॥

તદ્વદ્વિના વિશેષૈર્નતિષ્ઠતિ નિરાશ્રયં લિંગમ્ ॥ ૪૧ ॥

(અર્થ) યથા (જેમ) ચિત્રમ્ (ચિત્ર) ઋતે (વિના) આશ્રયમ્ (આશ્રય સિવાય રહી શકતું નથી) યથા (જેવી રીતે) સ્થાણવાદિભ્યઃ વિના (વૃક્ષાદિ કે વિના) છાયા (છાયા રહી શકતી નથી) તદ્વત્ (તેવી રીતે) નિરાશ્રયમ્ (આશ્રય રહિત) લિંગમ્ (લિંગ શરીર પણ) વિશેષૈઃ વિના (તન્માત્રાઓ તથા સ્થૂલ શરીર સિવાય) ન તિષ્ઠતિ (રહી શકતું નથી)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેવી રીતે ભીંત વિના ચિત્ર, વૃક્ષા વિના છાયા, જલ સિવાય શિતળતા, અગ્નિ સિવાય ઉષ્ણતા, સ્પર્શ ગુણ સિવાય વાયુ, આકાશ વિના અવકાશ, પૃથ્વી સિવાય ગન્ધ રહી શકે નહિ. તેવી રીતે વિશેષો વિના લિંગ શરીર રહી શકતું નથી. સ્થૂલ શરીર પણ સૂક્ષ્મ શરીર વિના રહી શકતું નથી, અને સૂક્ષ્મ શરીર એક સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરી બીજા દેહને ધારણ કરે છે. અર્થાત્ તે નિરાશ્રય રહી શકતું નથી. ॥ ૪૧ ॥

પુરુષાર્થહેતુકમિદં નિમિત્તનૈમિત્તિક પ્રસજ્ઞેન ॥

પ્રકૃતેર્વિમુત્પયોગાન્નદ્વદ વ્યવતિષ્ઠતે લિંગમ્ ॥ ૪૨ ॥

(અર્થ) પ્રકૃતેઃ (પ્રકૃતિના) નિમિત્તનૈમિત્તિક પ્રસજ્ઞેન (નિમિત્ત તથા નૈમિત્તિક સંબંધ વડે) વિમુત્વયોગાત્ (વિભુપણાના યોગથી) इदम्

(આ) લિંગમ્ (લિંગ શરીર) નટવત્ (નટની પેઠે) પુરુષાર્થહેતુકમ્ (પુરુષાર્થને માટે) વ્યવતિષ્ઠતે (વ્યવહાર કરનાર છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરુષને માટે પોતાની કર્તવ્યતાને બાણી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે પ્રવૃત્તિના બે ભેદ બેવામાં આવે છે. એક શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન અને બીજું સત્વાદિ ગુણોથી પુરુષ પૃથક છે એવું જ્ઞાન અર્થાત્ બ્રહ્મલોક પર્યન્ત જેટલાં ભોગો છે. તેઓ પુરુષને પ્રાપ્ત કરાવવા અને ગુણોથી પુરુષને પૃથક કરાવી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એ પ્રધાનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે ને કૈવલ્ય માટે પુરુષનું પ્રયોજન છે. અને સૂક્ષ્મ શરીરની પ્રવૃત્તિ પણ પુરુષને માટે છે. તે પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત નૈમિત્તિક પ્રસંગદ્વારા થાય છે. નિમિત્ત એટલે ધર્મ વૈરાગ્યાદિ અને નૈમિત્તિક એટલે ઉપરના લોકોમાં ગમન કરવું તથા પ્રકૃતિના વિભુપણના સંબંધથી પણ લિંગ શરીરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ રાજા પોતાના રાજ્યમાં વિભુ છે. અને તે જે કાંઈ ઇચ્છે તે કરવાને શક્તિમાન છે. તેમ પ્રકૃતિ પણ સર્વત્ર વિભુ હોવાથી નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રસંગદ્વારા જુદા જુદા દેહને ધારણ કરવામાં સૂક્ષ્મ દેહની વ્યવસ્થા કરે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિય વર્ગ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર આ તેર કરણો યુક્ત લિંગ શરીર છે, તે નટની માફક મનુષ્ય, દેવ, પશુ, પક્ષી, ઇત્યાદિ યોનીઓ ધારણ કરે છે. જેમ નટ પડદામાં પ્રવેશ કરી દેવ બની બહાર આવે છે અને કોઈ કાળે મનુષ્ય બની પડદાથી બહાર નિકળે છે. એવી રીતે વિલક્ષણ રૂપોને ધારણ કરે છે. તેમ લિંગ શરીર પણ ધર્માદિ નિમિત્તોદ્વારા ગર્ભમાં પ્રવેશ કરી કોઈ વખતે સ્ત્રીનું રૂપ ધાર કરે છે. કોઈક કાળે પશુ આદિના રૂપો પણ ધારણ કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

સાંસિદ્ધિકાશ્ચભાવાઃ પ્રાકૃતિકાવૈકૃતિકાશ્ચ ધર્માદ્યાઃ ॥

દૃષ્ટાઃ કરણાશ્રયિણઃ કાર્યાશ્રયિણશ્ચ કલલાદ્યાઃ ॥ ૪૩ ॥

(અર્થ) ધર્માદ્યાઃ (ધર્માદિક) ભાવાઃ (ભાવો) સાંસિદ્ધિકાઃ (સ્વાભાવિક) પ્રાકૃતિકાઃ (પ્રાકૃતિક) ચ (અને) વૈકૃતિકા (વૈકૃતિક) દૃષ્ટાઃ (જોવામાં આવે છે) કરણાશ્રયિણઃ (બુદ્ધ્યાદિકોના આશ્રિત) કલલાદ્યાઃ (માંસ પેશ્યાદિક ભાવો) કાર્યાશ્રયિણઃ (સ્થૂલ શરીરને આશ્રય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ત્રણ પ્રકારના ભાવો એટલે પદાર્થો છે. એક સાંસિદ્ધિક, બીજો પ્રાકૃતિક, ને ત્રીજો વૈકૃતિ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, તેને ભાવ કહે છે. કપિલ ભગવાન સૃષ્ટિના આરંભ કાલમાં બ્રહ્માજીના પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેમની સાથેજ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ બધા એમની સાથેજ ઉત્પન્ન થયા એટલે તેઓને સાંસિદ્ધિક કહે છે. ઉપાયોદ્ધારા તથા અનુબંધન કરી પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારના ઐશ્વર્યને પ્રાકૃતિક કહે છે. આ ગુણોથી યુક્ત સનકાદિકોને બ્રહ્માજીએ ઉત્પન્ન કરી તેઓની સોળ વર્ષની આયુષ્યમાંજ આ ચાર ભાવો ઉત્પન્ન થયા હતા, તથા આચાર્યની મૂર્તિને નિમિત્ત બનાવી અસ્માદાદિકને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક્રમશઃ વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ જ્ઞાન અને જ્ઞાનોત્તર કાળમાં વૈરાગ્ય ત્યાર બાદ ધર્મ અને તેનાથી ઐશ્વર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે ક્રમશઃ ઉત્પત્તિને વૈકૃત કહે છે, આ ભાવોથી પરીપૂર્ણ થયેલ લિંગ શરીર જન્મ મરણરૂપી સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉપર જે ચાર ભાવો કહી આવ્યા તે સાત્ત્વિક છે એટલે સત્ત્વ ગુણનું કાર્ય છે તેમજ આ ભાવોથી વિપરીત અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય તથા અનૈશ્વર્ય આ ચાર ભાવો તામસ છે. એટલે- એ બધાએ તમોગુણના કાર્યો છે. આ સઘળા મળી આઠ ભાવો કહેવાય છે એને કરુણાશ્રય એટલે બુદ્ધિને આશ્રય છે ને માંસ ઇત્યાદિ જે માતા, પિતાના રજોવીર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે કુમાર, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા ઇત્યાદિક દેહની અવસ્થા વિશેષ તે અન્ન તથા રસથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી એને કાર્યાશ્રિત કહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ શરીરનું આશ્રિત બનવું પડે છે. ॥ ૪૩ ॥

ધર્મેણગમનમૂર્ધ્વ ગમનમધસ્તાદ્ભવત્યધર્મેણ ॥

જ્ઞાનેનચાપવર્ગો વિપર્યયાદિષ્યતેબન્ધઃ ॥ ૪૪ ॥

(અર્થ) ધર્મેણ (ધર્મથી) ઉર્ધ્વમ્ (ઉપરની) ગમનમ્ (ગતિ) ભવતિ (થાય છે) અધર્મેણ (અધર્મથી) અધસ્તાત્ (અધો લોકની) ગમનમ્ (ગતિ) ચ (અને) જ્ઞાનેન (જ્ઞાનથી) અપવર્ગઃ (મોક્ષ) વિપર્યયાત્ (અજ્ઞાનથી) બન્ધઃ (બન્ધન થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ધર્મથી ઉપરના આઠ લોકોમાં ગમન થાય છે આઠ લોકો ક્રમશઃ નામો બ્રહ્મલોક, પ્રાણપત્ય લોક, ચંદ્રલોક, ઇન્દ્રલોક,

ગાન્ધર્વલોક, રાક્ષસલોક, પિશાચલોક, આ લોકોમાં સૂક્ષ્મ શરીર ગમન કરે છે તથા લિંગ શરીર અધર્મદ્વારા પશુ, પક્ષી, સર્પ, વૃક્ષાદિયોની-ઓમાં જાય છે. આત્મજ્ઞાન મેળવી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તે મોક્ષ પચીસ તત્ત્વોના જ્ઞાનથી મેળવી શકાય છે. અને વિપર્યયી બન્ધન થાય છે. બન્ધનના ભેદ ત્રણ છે, * નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને વૈકારિક, (જેને દાક્ષિણિક બન્ધ કહે છે) પ્રાકૃતિક બંધ, વૈકારિકબન્ધ અને દાક્ષિણિક બંધનનોથી બંધાયલો મનુષ્ય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; અને જે પ્રકૃતિની ઉપાસના કરે છે તે સોળ હજાર વર્ષો સુધી જગતના ભોગો ભોગવે છે. પ્રકૃતિના વિકાર ઇન્દ્રિય, અહંકાર-બુદ્ધિ, ઇત્યાદિકની ઉપાસના કરે છે, તે મન્વન્તર સુધી જગતના ભોગો ભોગવે છે, તેને વૈકૃતિક બન્ધન કહે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે ઇષ્ટ-પૂર્તાદિક કર્મો કરે છે, એને દાક્ષિણિકબન્ધ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આ ત્રણે બન્ધનોમાં પડેલો મનુષ્ય મોક્ષસુખ મેળવી શકતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

વૈરાગ્યાત્પ્રકૃતિલયઃ સંસારોભવતિ રાજસાદ્રાગાત્ ॥

ऐश्वर्यादविधातो विपर्ययात् तद्विपर्यासः ॥ ४५ ॥

(અર્થ) વૈરાગ્યાત્ (વૈરાગ્યથી) પ્રકૃતિલયઃ (પ્રકૃતિમાંલય) ભવતિ (થાય છે) રાજસાત્ (રજ્જેગુણી) રાગાત્ (આ શક્તિથી) સંસારઃ (સંસાર) ऐश्वर्याત્ (અણિમાદિ ઐશ્વર્યથી) અવિધાત્ઃ (નિવિદ્ધતા મળે છે) તત્ (તેનાથી) વિપર્યયાત્ (અનૈશ્વર્યથી) વિપર્યાસઃ (વિદ્ધ થાય છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) કોઇ પુરૂષને વૈરાગ્ય તો હોય પરંતુ તત્ત્વ-જ્ઞાન હોતું નથી તેથી તેનો વૈરાગ્ય અજ્ઞાન પૂર્વક કહેવામાં આવે છે કારણ કે, આવા વૈરાગ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કિંતુ પ્રધાન બુદ્ધિ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓમાં મરણોત્તર (મૃત્યુબાદ) જડ પ્રકૃતિઓમાં લય પામે છે. અર્થાત્ તે પુનઃ પુનઃ સંસારમાંજ જન્મ ધારણ કરે છે અને જે રજ્જે ગુણી રાગ છે. તેથી મનુષ્યને એમ લાગે છે કે હું યજ્ઞ કરું છું, ને દક્ષિણાઓ આપું છું તે દ્વારા આ લોકમાં અને પર-

* પ્રાકૃતેનચબંધેન તથા વૈકારિકેણચ ।

दाक्षिणेनतृतीयेनबधो नान्येनमुच्यते ॥

લોકમાં હું અપૂર્વ મનુષ્ય સુખોને અને દેવતાઓના સુખનું અનુભવ કરીશ આવી રીતે રાજસ રાગથી પણ વારંવાર જન્મ મરણરૂપી સંસાર ને પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્યો છે, તેથી પણ આની ગતિનો અવરોધ થતો નથી. માટે બ્રહ્મલોક પર્યંત આના ઐશ્વર્યનો નાશ થતો નથી. અનૈશ્વર્યનો નાશ થાય છે અર્થાત સર્વ જગાઓ આ પુરૂષની ગતિનો અવરોધ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

एषप्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्ति तुष्टिसिद्धयाख्या ॥

गुणवैषम्यविमर्दात् तस्यच भेदास्तु पञ्चाशत् ॥ ४६ ॥

(અર્થ) વિપર્યયાશક્તિતુષ્ટિસિદ્ધયાખ્યા (વિપર્ય અશક્તિ, તુષ્ટ, અને સિદ્ધિ ઇષઃ (આ) પ્રત્યયસર્ગઃ (બુદ્ધિની સૃષ્ટિ) ચ (અને) તસ્ય (તે બુદ્ધિ સર્ગના) ભેદાઃ (ભેદો) ગુણવૈષમ્યવિમર્દાત્ (ગુણોનું ન્યુનાધિકપણું હોવાથી) પચ્ચાશત્ (પચાસ ભેદો છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય આ નિમિત્તિક અને નૈમિત્તિકના ફલભેદથી સોળ પ્રકારના છે. આને પ્રત્યય સર્ગપણ કહે છે. પ્રત્યય એટલે બુદ્ધિ અર્થાત બુદ્ધિથી તેઓની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી તેઓને પ્રત્યય સર્ગ કહે છે આ પ્રત્યયસર્ગના ચાર ભેદો છે. વિપર્યય, અશક્તિ, તુષ્ટિ, સિદ્ધિ, તે ઓમાં વિપર્યયનું નામ સંશય છે. જેવી રીતે અંધારમાં કોઈ પુરૂષે જાડના ટુંઠાને જોઈ અને સંશય યુક્ત વિચાર કરી બોલે છે કે આ જાડનું ટુંટું છે, કે માણસ? આવા પ્રકારના જ્ઞાનને સંશય કહે છે. તે જાડના ટુંઠાને જોઈ કરી પૂર્વોક્ત સંશયનો નિર્ણય ન કરી શકવાથી એટલે તેને અશક્તિ કહે છે અને ફરીથી તે ટુંઠાને જાણવાને માટે તથા સંશયને કાપવાને માટે યત્ન રહિત થવું અને આમ કહેવું કે આનાથી આમારે શો પ્રયોજન સિદ્ધ થાય માટે એમ જાણી સંતુષ્ટ રહેવું તેનું નામ તુષ્ટિ છે. જ્યારે આનંદ યુક્ત બની તેજ વિસ્તારને પામેલી લતાને જોઈ અથવા પક્ષીનું અવલોકન કરી ને નિશ્ચય કરે છે કે આ લતા અથવા પક્ષી છે. આનું નામ સિદ્ધિ છે આવી- રીતે ચાર પ્રકારના પ્રત્યયસર્ગના ગુણોની ન્યુનતા તથા અધિકતાને લીધે પચાસ ભેદો થાય છે. અર્થાત સત્વ, રજ, અને તમે ગુણની તારતમ્યતાથી પૂર્વોક્ત ભેદો જોવામાં આવે છે. જ્યારે સત્વગુણ

ની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે રજ તથા તમે ગુણ બન્ને ઉદાસીન રહે છે; અને જ્યારે રજે ગુણ વૃદ્ધિગત થાય છે, ત્યારે સત્વ તથા તમે ગુણ તિરસ્કૃત રહે છે અને જ્યારે તમે ગુણ ઉત્કૃષ્ટ દશમાં આવે છે ત્યારે સત્વગુણ રજગુણ ઉદાસીનતા સેવે છે. ॥ ૪૬ ॥

પञ्चविपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिस्तु करणवैकल्यात् ॥

अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिनवधाऽष्टधा सिद्धिः ॥ ४७ ॥

(અર્થ) વિપર્યયભેદાઃ (વિપર્યયના ભેદો) પञ्च (પાંચ) ભવન્તિ (થાય છે) તુ (અને) અશક્તિઃ (અશક્તિ) કરણવૈકલ્યાત્ (ઇન્દ્રિયોની વિકલતાથી) અષ્ટાવિંશતિભેદાઃ (અઠાવીશ ભેદો) તુષ્ટિ (તુષ્ટિ) નવધા (નવ પ્રકારની) સિદ્ધિ (સિદ્ધિ) અષ્ટધા (આઠ પ્રકારની છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) તમ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર આ પાંચ વિપર્યયના ભેદો છે. આના અવાન્તર ભેદો આગળ કહેવામાં આવશે. ઇન્દ્રિયોની ખામીને લીધે અશક્તિના અઠાવીશ ભેદો, ને પણ આગળ જણાવવામાં આવશે તુષ્ટિના નવ ભેદો છે. આ રાજસ જ્ઞાન છે અને સિદ્ધિના આઠ ભેદો છે આનું નામ સાત્ત્વિક જ્ઞાન આ સધળાઓનું નિરૂપણ ક્રમપૂર્વક આગળ કહેવામાં આવશે. ॥ ૪૭ ॥

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ॥

तामिस्त्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्ध तामिस्त्रः ॥ ४८ ॥

(અર્થ) તમસઃ (તમના) ચ (અને) મોહસ્ય (મોહના) ભેદઃ (ભેદ) અષ્ટવિધઃ (આઠ પ્રકારનો) મહામોહઃ (મહામોહ) દશવિધઃ (દશ પ્રકારનો) તામિસ્રઃ (તામિસ્ર) તથા (અને) અંધતામિસ્ર (અંધતામિસ્રના) અષ્ટાદશધા (અઠાર ભેદ) ભવતિ (થાય છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) તમના આઠ ભેદ છે. તમનું પર્યાય શબ્દ અજ્ઞાન છે. પ્રધાન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, આ આઠ તમના પ્રકાર છે. અજ્ઞાનથી મુક્ત પુરૂષ આ આઠ પ્રકૃતિઓમાં લય પામી તમે ગુણ વશાત્ પોતાને મુક્ત માને છે, પરંતુ મુક્ત થતો નથી. અને અણિમાદિ આઠસિદ્ધિઓ છે. તે મોહના ભેદો છે. ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ પણ આઠ સિ-

ધિઓને મેળવીને તેઓના સંગથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. કિંતુ ઐશ્વર્યના નાશથી તેઓ જન્મ મરણ રૂપી સંસારને પામે છે અને જે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગન્ધ આ પાંચ વિષયો દેવતાઓને સુખ આપનારા છે અને મનુષ્યોને પણ સુખ દેનારા છે. પરંતુ ભેદ માત્ર એટલો છે કે દેવતાઓના વિષયો સૂક્ષ્મ છે અને મનુષ્યોના વિષયો સ્થૂલ છે. આ દશ પ્રકારના વિષયોને મહામોહ કહે છે. તામિસ્ર અઢાર પ્રકારનો છે. તેમાં અણિમાદિ આઠ ઐશ્વર્ય તથા પાંચ દ્રષ્ટવિષય, અને પાંચ આનુશ્રાવિક, વિષયો અર્થાત્ મનુષ્યોના પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના વિષયો આ દિવ્ય તથા અદિવ્ય ભેદથી વિષયો દશ પ્રકારના છે. સઘળા મળી તામિસ્રના અઢાર ભેદ થાય છે. આવી વિષય સંપત્તિથી યુક્ત થયેલો પુરુષ મહા આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. અને આના વિયોગથી દુઃખાનુભવ કરે છે. પૂર્વોક્ત અણિમાદિ આઠ ઐશ્વર્ય દશવિધ દિવ્યાદિવ્ય તથા વિષયો તેજ અંધતામિસ્રના વિષયો છે. પરંતુ વિષયોની પ્રાપ્તિ થયાબાદ જ્યારે પુરુષ મૃત્યુ પામે છે જ્યારે આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ત્યારે આને અનહુદ દુઃખ થાય છે. આનુજ નામ અંધતામિસ્ર હવે વિપર્યયના ભેદો ક્રમશઃ કહે છે આઠ ભેદો તમના છે અને એટલાજ મોહના છે ને મહા મોહના દશ ભેદ છે તામિસ્ર તથા અંધ તામિસ્રના અઢાર ભેદો છે સઘળાઓ બાસઠ (૬૨) ભેદ વિપર્યયના થયા. ॥ ૪૮ ॥

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुदिष्टा ॥

सप्तदशधाबुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

(અર્થ) બુદ્ધિવધૈઃ સહ (બુદ્ધિની વિકલ્તાની સાથે) એકાદશ (અગીયાર) હિન્દ્રિયવધઃ (હિન્દ્રિયોની વિકલ્તા છે) તુષ્ટિસિદ્ધિનામ્ (તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના) વિપર્યયાત્ (વિપર્યય ભેદથી) બુદ્ધેઃ (બુદ્ધિની વિકલ્તા) સપ્તદશધા (સત્તર પ્રકારની) અશક્તિઃ (અશક્તિ અઠાવીશ પ્રકારની) ઉદિષ્ટા (કહેત્રી છે.)

(સાખ્ય તાત્પર્ય) હિન્દ્રિયોની વિકલ્તાથી અશક્તિના અઠાવીશ ભેદ તે ક્રમશઃ જણાવીશું, અગીયાર હિન્દ્રિયોની વિકલ્તા એટલે હિન્દ્રિયમાં દોષ કાનવડે સાંભળવું નહિ આને હિન્દ્રિય વધ કહે છે ચક્ષુ હિન્દ્રિયનો વધ એટલે આંધળા થવું. નાશિકા હિન્દ્રિયનો એટલે ગન્ધની પ્રતીતિ ન થવી.

રસના ઇન્દ્રિયનો વધ રસજ્ઞાનનો અભાવ ને ત્વગેન્દ્રિયનો વધ એટલે સ્પર્શ વિષયનો અભાવ વાગીન્દ્રિયનો વધ એટલે મુંગા થવું. હાથની ખોડ હુંકા થવું પગનો વધ લંગડા થવું ગુદા-ઇન્દ્રિયનો વધ એટલે ગુદાવર્ત નામનો રોગ થવો. લિંગ ઇન્દ્રિયનો નપુંસક થવું. મનઇન્દ્રિયનો વધ એટલે મંદમતિ થવું. આ પ્રમાણે અગીયાર ઇન્દ્રિયાના વધ કહેવાય છે. તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના વિપર્યય ભેદથી બુદ્ધિવધ સત્તર પ્રકારનો છે આ બધા મળી અશક્તિના અઠાવીશ ભેદો થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

અધ્યાત્મિક્યચતસ્રઃ પ્રકત્યુપાદાનકાલભાગ્યાख्या:

બાહ્યાવિષયોપરમાત્પચ્ચનવ તુષ્ટયોઽભિમતા: ॥ ૫૦ ॥

(અર્થ) પ્રકત્યુપાદાનકાલભાગ્યાख्या: (પ્રકૃતિ, ઉપાદાન, અને કાલ તથા ભાગ્યનામવાળીઓ) અધ્યાત્મિક્ય: (આધ્યાત્મિક અભ્યન્તર તુષ્ટિઓ) ચતસ્રઃ (ચાર પ્રકારની છે) વિષયોપરમાત્ (વિષયોથી ઉપરામ હોવાને લીધે) પચ્ચ-બાહ્યા: (પાંચ બાહ્ય તુષ્ટિઓ છે) નવતુષ્ટય: (નવ પ્રકારની તુષ્ટિઓ) અભિમત: (કહી છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરૂષના અન્તઃકરણમાં રહેવાવાળી જે તુષ્ટિ તે આધ્યાત્મિક તુષ્ટિ કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારની છે. પ્રકૃતિ, ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ્ય. જેમ કોઈ એકપુરૂષ અન્યને ઉપદેશ કરે કે, પ્રકૃતિજ જડ તથા ચેતનનો ભેદ જણાવે છે. ગુણત્રયની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે અને મહદાદિ પદાર્થો તેના કાર્યો છે તેઓના જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે આ સાંભળતાંજ તે પુરૂષને પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યને જોઈ સંતુષ્ટ થાય છે તેથી તે ધ્યાનાભ્યાસનો ત્યાગ કરે છે. આ અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ તુષ્ટિ છે. આ તુષ્ટિવાળાઓનો મોક્ષ થતો નથી. કોઈના સાંભળવામાં આવ્યું કે, સંન્યાસ ધારણ કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમધારીતે ત્રિદંડને ધારણ કરી સંતુષ્ટ થાય છે કારણ કે, સંન્યાસ ધારણ કરવાથી પોતાને કૃત્ય કૃત્ય માને છે. આ અવસ્થાનું નામ ઉપાદાનતુષ્ટિ છે. મોટે આ તુષ્ટિ વાળાઓને પણ મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે, કેવળ ઉપાદાન કરણોથી આત્મતત્ત્વને જાણી શકાતું નથી. અને જ્ઞાન સિવાય મોક્ષ મળી શકે નહિ વળી કોઈ પુરૂષ એમ સમજે કે સમય પરત્વે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે તેથી તે સંપૂર્ણ સાધનો નો ત્યાગ કરે છે. તે અવસ્થાનું નામ

કાલાખ્ય તુષ્ટિ આવાને પણ મુક્તિ મળતી નથી. કેાઈ આવી રીતે નિશ્ચય કરે છે કે મારા ભાગ્યમાં મોક્ષ હશે તો મળશે આ અવસ્થાનું ભાગાખ્ય તુષ્ટિ છે. આવા પુરૂષને પણ મોક્ષ મળતો નથી. બાહ્ય વિષયોથી ઉપરત થવાને માટે બાહ્ય તુષ્ટિઓ પાંચ છે; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ, આ જ્ઞાનેન્દ્રિયના બાહ્ય વિષયો છે. આ વિષયોનો સંગ્રહ કરવાથી દુઃખ થાય છે, તથા તેનો નાશ થવાથી પણ દુઃખ થાય છે અંતે વિષય ભોગમાં જે જીવેને દુઃખ થાય છે, આનો અનુભવ કરવાથી વિષયોમાં ઉપરત થવું તેને ઉપરમ તુષ્ટિ કહે છે વૃદ્ધિને માટે પશુ-પાલન કરવું. વ્યાપાર કરવો, દાન લેવું તથા સેવા કરવી આ સઘળા વિષય સંગ્રહ કરવાના ઉપાયો છે, એને લીધે સંગ્રહ કરવામાં દુઃખોત્પત્તિ થાય છે, અને સંગ્રહવાળી વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવું. એ પણ દુઃખ રૂપ છે. તથા સંગ્રહ કરેલી વસ્તુનો નાશ થવાથી પણ દુઃખ થાય છે વિષયોને ભોગવાથી ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ થતી નથી. પરંતુ અધિક ઇચ્છા થતી જોવામાં આવે છે, માટે વિષય સંગથી પણ દુઃખ નિપજે છે. વિષયાધિન મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની રોગોત્પત્તિ થાય છે, અને હિંસારૂપી દોષ વિષય દ્રષ્ટિ રાખી તેઓથી ઉપરામ થવું તે પરમ તુષ્ટિ કહેવાય છે. આના પાંચ ભેદો આગળ જણાવી ગયા છીએ. આ આધ્યાત્મિક તથા બાહ્ય તુષ્ટિના ભેદથી નવ છે. ॥ ૫૦ ॥

ऊहःशब्दोऽध्यनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः ॥

दानंचसिद्धयोऽष्टौसिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥ ५१ ॥

(અર્થ) ऊह (વિચાર) शब्द (શબ્દ) अध्यनम् (અધ્યયન એટલે ભણતર) त्रयः दुःखविघाताः (દુઃખઃયનો વિનાશ) सुहृत्प्राप्ति (મિત્ર પ્રાપ્તિ) च (અને) दानम् (દાન) अष्टौ (આઠ) सिद्धयः (સિદ્ધયો) पूर्वः (પૂર્વોક્ત વિપર્યય, અશક્તિ અને તુષ્ટિ) सिद्धेः (સિદ્ધિના) त्रिविध (ત્રણ) अङ्कुशः (અંકુશ છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ઉહ નામ વિચારનું છે. જ્યારે પુરૂષ આવી રીતે વિચાર કરે છે કે, શું આ લોક સત્ય છે? અથવા સ્વર્ગાદિકમાં સત્યતા છે? મોક્ષ કયો પદાર્થ? તેકેવીરીતે અમે મોક્ષ મેળવી શકીએ? ત્યારે તે પુરૂષને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રધાનથી પુરૂષ પૃથક છે ને

પુરુષથી બુદ્ધિ ભિન્ન છે. અહંકાર, પંચતન્માત્રાઓ, એકાદશ ઇન્દ્રિયગણ, તથા પંચ મહાભૂતોથી પણ પુરુષ ભિન્ન છે. આવી રીતે પચીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે, અને તે જ્ઞાનથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે, આ સિદ્ધિનું નામ ઉહ સિદ્ધિ છે. શબ્દ જ્ઞાનથી પણ ઝઠથી ચેતન આત્મા પ્રથક છે. આમ બાણી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સિદ્ધિનું નામ શબ્દ સિદ્ધિ છે અને શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પૂર્વોક્ત તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ મોક્ષ થાય છે. આ સિદ્ધિનું અધ્યયન સિદ્ધિ છે. ત્રિવિધ દુઃખના નાશથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આનું નામ દુઃખ વિઘાતક સિદ્ધિ છે. હવે મિત્રદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અથવા દાન કરવાથી જે મોક્ષ મળે તેને સુહૃત્ નામ સિદ્ધિ તથા દાન નામક સિદ્ધિ કહે છે. અને વિપર્યય, અશક્તિ અને તુષ્ટિ, તેઓને અંકુશ કહે છે. જેમ હાથી અંકુશથી વશ થાય તેમ પૂર્વોક્ત અંકુશવડે પુરુષ અજ્ઞાનને વશ થાય છે. માટે અંકુશનો ત્યાગ કરી સિદ્ધિઓને ગ્રહણ કરે તથા તેઓના સેવનથી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેથીજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૫૧ ॥

न विना भावैर्लिङ्गं न विनालिङ्गेनभावनिर्वृत्तिः ॥

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥ ५२ ॥

(અર્થ) ભાવૈઃ (ધર્માદિ પ્રત્યય સર્ગ) વિના (સિવાય) ન લિંગમ્ (સૂક્ષ્મ શરીર નથી) લિંગેન (સૂક્ષ્મ શરીર) વિના (સિવાય) ભાવનિર્વૃત્તિઃ (બુદ્ધિની સૃષ્ટિ) ન (થઈ શકતી નથી) તસ્માત્ (તેથી) લિંગાખ્યઃ (લિંગ સંશ્લક) ચ (અને) ભાવાખ્ય (ભાવ સંશ્લક) દ્વિવિધઃ (બે પ્રકારની) સર્ગઃ (સૃષ્ટિ) પ્રવર્તતે (પ્રવૃત્ત થાય છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ભાવનામ ધર્માદિક બુદ્ધિના સર્ગનું નામ છે આ બુદ્ધિના સર્ગ (સિવાય લિંગશરીરની સ્થિતિ સંભવે નહિ. કેમ કે પૂર્વ પૂર્વ સંસ્કારો તથા અદ્રષ્ટના વશથી ઉત્તર ઉત્તર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તન્માત્રા સર્ગવિના ભાવોની સિદ્ધિ હોતી નથી કરણ કે, ધર્માદિકોની સિદ્ધિ સ્વૃલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરદ્વારા થાય છે. છતાં પણ અહિં એક બીજાને આશ્રયપણું છે. છતાં પણ અન્યોન્યાશ્રય દોષ લાગતો નથી. માટે ભાવાખ્ય તથા લિંગાખ્ય આમ બે પ્રકારની સૃષ્ટિ પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૫૨ ॥

અષ્ટવિકલ્પો દૈવસ્તૈર્યગ્યોનશ્ચ પશ્ચઘા ભવતિ ॥

માનુષ્યથૈકવિધા સમાસતો ભૌતિકઃ સર્ગઃ ॥ ૫૩ ॥

(અર્થ) દૈવઃ (દેવસર્ગઃ અર્થાત દેવતાઓની સૃષ્ટિ) અષ્ટવિકલ્પમ્ (આઠ પ્રકારની) તૈર્યગ્ં યોનમ્ (પશુ અને પક્ષીઓની સૃષ્ટિ) પશ્ચઘા (પાંચ પ્રકારની) ભવતિ (છે) તુ (અને) માનુષ્યઃ (મનુષ્ય સૃષ્ટિ) ઇકવિધા (એક પ્રકારની) સમાસતઃ (સંક્ષેપથી) ભૌતિકઃ (ભૂત સંબધી) સર્ગ (આ સૃષ્ટિ છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) બુદ્ધિના સર્ગનું નિરૂપણ કર્યાબાદ હવે ભૂત સર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. દૈવસર્ગ આઠ પ્રકારનો છે તે આ પ્રમાણે બ્રાહ્મં, પ્રાણપત્યં, સૌમ્યં, ઐન્દ્રં, ગાન્ધર્વં, યાક્ષં રાક્ષસં, પૈશચં, આ આઠ દૈવ સર્ગ છે. હવે પક્ષીઓની સૃષ્ટિ પશુ, મૃગ, પક્ષી, સરીસૃપ અને સ્થાવર અર્થાત્ વૃક્ષાદિક આ પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે તથા મનુષ્ય સૃષ્ટિ એક પ્રકારની કહેલી છે. યદ્યાપિ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો વૈદવિહિત છે. છતાં પણ મનુષ્યત્વેન એક સૃષ્ટિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ॥ ૫૩ ॥

ઉર્ધ્વઃ સત્ત્વવિશાલસ્તમોવિશાલશ્ચ મૂલતઃ સર્ગ ॥

મધ્યે રજોવિશાલો બ્રહ્માદિસ્મર્યપર્યન્તઃ ॥ ૫૪ ॥

(અર્થ) ઉર્ધ્વમ્ (ઉપરના લોકોમાં અર્થાત્ દેવાદિયોનીઓમાં) સત્ત્વવિશાલઃ (સત્ત્વગુણ અધિક) ચ (અને) મૂલતઃ (પશ્ચાદિ યોનીઓમાં) તમોવિશાલઃ (તમોગુણ અધિક) મધ્યે (મનુષ્યયોનીમાં) સર્ગ (સૃષ્ટિ) તસ્મિન્ (તેમાં) રજોવિશાલઃ (રજોગુણ અધિક) બ્રહ્માદિસ્તંબપર્યન્તઃ (બ્રહ્મલોકથી માંડીને સ્થાવર પર્યન્ત ગુણત્રય સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) દેવલોકમાં રત્ત્વગુણનો વિસ્તાર જોવામાં આવે છે ત્યાં રજ તથા તમો ગુણની ન્યુનતા જોવામાં આવે છે. પશ્ચાદિ સ્થાવર યોનીઓમાં તમો ગુણ અધિક જોવામાં આવે છે. અને સત્ત્વ તથા રજો ગુણની માત્રા ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. મનુષ્ય લોકમાં રજોગુણ અધિક છે. સત્ત્વ તથા તમો ગુણ, ઘટ્ટાઘને રહે છે. માટે મનુષ્યોમાં દુઃખાધિકપણ જોવામાં આવે છે. આવી રીતે બ્રહ્માથી

માંડીને સ્થાવર પર્યંત સંપૂર્ણ યોનીઓમાં ત્રણે ગુણો ન્યુનાધિક ભાવથી રહે છે. માટે લિંગસર્ગ, ભાવસર્ગ, અને પૂર્વોક્ત આતુર્દશ ભૂતસર્ગ, આ સઘળાઓ મળી સોળશ પ્રકારનો પ્રધાનકૃત સર્ગ છે. આમ બાણુવું. ॥ ૫૪ ॥

તત્ર જરામરણકૃતં દુઃખં પ્રાપ્નોતિ ચૈતનઃ પુરુષઃ ॥

લિઙ્ગસ્યાવિનિવૃત્તેસ્તસ્માદ્ દુઃખ સ્વભાવેન ॥ ૫૫ ॥

(અર્થ) તત્ર (દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક યોનીઓમાં) ચૈતનઃ (ચેતન) પુરુષઃ (આત્મા) જરામરણકૃતમ્ (જરામરણ જન્ય) દુઃખમ્ (દુઃખને) પ્રાપ્નોતિ (પ્રાપ્ત કરે છે) તસ્માત્ (તેથી) લિઙ્ગમ્ય (લિંગ શરીરની) આવિનિવૃત્તેઃ (નિવૃત્તિ પર્યંત) સ્વભાવેન (સ્વભાવિક) દુઃખમ્ (દુઃખ થાય છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) દેવાદિક યોનીઓમાં જરામરણ જન્ય દુઃખને ચેતન પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત પ્રધાન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા તન્માત્રાદિ જરામરણકૃત દુઃખ તેઓને હોતું નથી કારણ કે, તેઓ જડ હોવાને લીધે.

પ્ર:-કેટલાક કાલ પર્યંત દેવાદિ યોનીઓમાં પુરુષને દુઃખ થાય છે?

ઉ:-જ્યાં સુધી લિંગ શરીરની નિવૃત્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી પુરુષ દુઃખાનુ ભવ કરે છે.

પ્ર:-જ્યારે દુઃખાદિક બુદ્ધિના ધર્મો છે ત્યારે તેઓ ચેતન પુરુષમાં સંભવે નહિ?

ઉ:-પુરિ એટલે લિંગશરીરમાં શયન કરનારને પુરુષ કહે છે તે પુરુષનો સંબંધ લિંગશરીરની સાથે હોવાથી તેથી તેના ધર્મો દુઃખાદિક છે. તેઓની પ્રતીતિ પુરુષમાં થાય છે. પરંતુ જ્યારે લિંગશરીરનો સંબંધ પુરુષથી દૂર થઈ જાય ત્યારે ચેતન આત્મામાં તેઓની પ્રતીતિ થતી નથી. તથા સંપૂર્ણ પુરુષોનું સંબંધ પોત પોતાના લિંગ શરીરની સાથે અનાદિ કાલથી ચાલ્યો આવે છે. માટે સંપૂર્ણ જીવોને જરામરણાદિક દુઃખ થાય છે. લિંગશરીરની સાથે પુરુષના સંબંધનો નાશ થવાથી દુઃખનોપણ નાશ થાય છે, માટે લિંગશરીરનો જ્યારે

નાશ થાય છે ત્યારેજ પુરૂષને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ફરીથી જન્મ મરણાદિક દુઃખો થતાં નથી તેમજ સાંખ્ય શાસ્ત્રાનુસાર પૂર્વોક્ત પચીસ તત્ત્વોના જ્ઞાનથીજ મોક્ષ મળે છે એમ જાણવું. ॥ ૫૫ ॥

इत्येष *प्रकृतिकृतो महदादि विशेषभूतपर्यन्तः ॥

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थं इव परार्थ आरम्भः ॥ ५६ ॥

(અર્થ) इति (આવી રીતે) महदादिविशेषभूत पर्यन्तः (મહત્ત્વથી માંડીને પંચમહાભૂતો પર્યન્ત) प्रकृति कृतः (પ્રકૃતિથી રચાયેલો) एषः (આ) आरम्भः (આરંભ) स्वार्थं इव पदार्थः (સ્વાર્થની પેઠે પરાર્થ) प्रतिपुरुष विमोक्षार्थम् (દરેક પુરૂષની મુક્તિ માટે છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) મહત્ત્વથી શરૂઆત કરી પંચમહાભૂતો પર્યન્ત તેનો આરંભ છે અર્થાત્ આ જડ જગત પ્રકૃતિથી આરંભ કરાય છે. પ્રકૃતિથી મહત્ત્વ, મહત્ત્વથી અહંકાર અને અહંકારથી પંચ તન્માત્રાઓ ને એકાદશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. તથા તન્માત્રાઓથી પંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ જગતનો આરંભ પ્રકૃતિથી થાય છે ઇશ્વર તથા પુરૂષથી થતો નથી. દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યક યોનીઓમાં પ્રાપ્ત થયેલો મનુષ્ય તેની મુક્તિની માટે આ જડ જગતનો આરંભ થાય છે જેમ ભાતની કામનાવાળો પુરૂષ ઓઢન પાકમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને જ્યારે પાક તૈયાર થયો ત્યારે તેનાથી નિવૃત્તિ પામી તેવીરીતે દરેક પુરૂષની મુક્તિને માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે પુરૂષની મુક્તિ થાય છે તે પુરૂષ પ્રત્યે ફરીથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્ત થતી નથી કિંતુ તેનાથી દૂર હટી જાય છે. બાકીના પુરૂષો પ્રત્યે પ્રવૃત્તિ બરોબર રહે છે.

प्रः-કઈ રીતે પ્રકૃતિનો આરંભ થાય છે?

ઉ:-સ્વાર્થની પેઠે પરાર્થનો આરંભ કરે છે. જેમ કોઈ પુરૂષ પોતાના કાર્યને સત્વર ત્યાગ કરી મિત્રના કાર્યને કરે છે. એવી રીતે પ્રધાન પણ પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરી પુરૂષના ભોગ તથા મોક્ષને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. અને પુરૂષ પ્રધાન ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે ઉપકાર

प्रकृति शब्दार्थ

*प्रकर्षेण कृतिः (रचना) परिणामो यस्याः सा प्रकृतिः

વિશેષ રીતે જે પરિણામવાળી હોય તે પ્રકૃતિ અર્થાત્ કાર્ય સમુદાય જનની

કરતો નથી. ને પ્રધાન પોતાના માટે કંઈપણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. શબ્દાદિક વિષયોનું જ્ઞાન અને ગુણોથી પુરૂષનું ભેદજ્ઞાન પણ પ્રકૃતિ કરાવે છે. ત્રણે લોકમાં પ્રકૃતિજ શબ્દાદિ વિષયોમાં પુરૂષને જોડી અને અન્તમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અને કહ્યું છે. કે ઘડાની પેઠે પ્રધાન પુરૂષાર્થ કરી નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૫૬ ॥

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ॥

पुरुष विमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

(અર્થ) યથા (જેમ) અજ્ઞસ્ય-ક્ષીરસ્ય (જડ દૂધની પ્રવૃત્તિ) વત્સ-વિવૃદ્ધિનિમિત્તમ્ (વાછડાની વૃદ્ધિને માટે) તથા (તેમ) પ્રધાનસ્ય (પ્રધાનની) પ્રવૃત્તિ (પ્રવૃત્તિ) પુરુષસ્ય (પુરૂષના) વિમોક્ષનિમિત્તમ્ (મોક્ષના માટે થાય છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેવીરીતે ગાય ઘાસાદિનું ભક્ષણ કરી તે દ્વારા દુગ્ધભાવને પ્રાપ્ત કરી વાછરડાની પુષ્ટિ કરે છે. જ્યારે વાછરડો પુષ્ટ થાય છે ત્યારે દુગ્ધની નિવૃત્તિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. તેવી રીતે જડ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિ પણ પુરૂષને મોક્ષ લાભ કરાવે છે. તદુપરાંત પ્રધાન પણ પુરૂષથી દૂર હટી જાય છે. ॥ ૫૭ ॥

औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ॥

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥ ५८ ॥

(અર્થ) યથા (જેમ) લોકઃ (લોક) ઔત્સુક્યનિવૃત્ત્યર્થમ્ (ઇચ્છાની નિવૃત્તિને માટે) ક્રિયાસુ (ક્રિયાઓમાં) પ્રવર્તતે (પ્રવૃત્ત થાય છે) તદ્વત્ (તેનો પેઠે) પુરુષસ્ય (પુરૂષની) વિમોક્ષાર્થમ્ (મુક્તિને માટે) અવ્યક્તમ્ (પ્રધાન પણ) પ્રવર્તતે (પ્રવૃત્ત થાય છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેમ લોકમાં પણ ઇષ્ટવસ્તુની ઇચ્છા નિવૃત્તિ વાસ્તે પુરૂષ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને જ્યારે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પોતાની મેળે નિવૃત્તિ સેવે છે. તેમ પુરૂષની મુક્તિ માટે પ્રધાનની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પુરૂષને શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ કરાવે છે. બાહ્ય સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે. સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પુરૂષને અભોક્તા અકર્તા, અસંગ ઇત્યાદિ વિશેષણો દ્વારા પુરૂષને સંબોધિત કરે છે. ॥ ૫૮ ॥

રજ્જસ્યદર્શયિત્વા નિવર્તતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ॥

પુરુષસ્ય તથાત્માનં પ્રકાશ્ય નિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥૫૯॥

(અર્થ) યથા (જેમ) નર્તકી (ગણિકા) રજ્જસ્ય (સભા મંડપને) દર્શયિત્વા (બતાવી કરી) નૃત્યાત્ (નૃત્યથી) નિવર્તતે (નિવૃત્ત થાય છે) તથા (તેમ) પ્રકૃતિઃ (પ્રકૃતિપણુ) આત્માનમ્ (પોતાનું નૃત્ય) પ્રકાશ્ય (પ્રકાશ કરી) નિવર્તતે (નિવૃત્ત થાય છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેમ નર્તકી (ગણિકા) શૃંગારાદિ રસોદ્ધારા ગીત તથા વાજીત્રો સહિત નૃત્યાદિ કલાઓ સભાસ્થ પુરૂષોને દેખાડી પોતાનો કાર્ય સમાપ્ત થયો એમ બાણી નૃત્યથી નિવૃત્ત થાય છે. તથા પ્રકૃતિ પણ આત્માને પોતાનો નૃત્ય પ્રકાશ કરી અર્થાત્ બુદ્ધિ, અહંકાર, તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયવર્ગ તથા પંચ મહાભૂતોના ભેદ વડે પુરૂષ નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૫૯ ॥

નાનાવિધૈરુપાયૈરુપકારિણ્યનુપકારિણઃ પુંસઃ ॥

ગુણવત્ય ગુણસ્ય સતસ્તસ્યાર્થમપાર્થકં ચરતિ ॥૬૦॥

(અર્થ) નાનાવિધૈઃ (અનેક પ્રકારના) ઉપાયૈઃ (ઉપાયોદ્ધારા) ઉપકારિણી (ઉપકાર કરવાવાળી) ચ (અને) ગુણવતિ (ગુણવાળી જે પ્રકૃતિ) અનુપકારિણઃ (અનુપકારી) અગુણસ્ય (ગુણ રહિત) સતઃ (સત્તામાત્ર) પુંસઃ (પુરૂષને) અપાર્થકમ્ (વ્યર્થ) તસ્યાર્થમ્ (તેના માટે) ચરતિ (ચેષ્ટા કરે છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) ગુણવાળી અને ઉપકાર કરવાવાળી પ્રકૃતિ નાનાપ્રકારના ઉપાયોદ્ધારા અનુપકારી પુરૂષને માટે ચેષ્ટા કરે છે દેવ, મનુષ્ય, પશુવાદિ યોનીઓમાં સંબંધ કરાવી અને સુખ, દુઃખ, મોહ ભાવ તથા શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરાવે છે. પછી પુરૂષને એ રીતે જ્ઞાન કરાવે છે કે, હું અન્ય છું, અને પ્રકૃતિ અન્ય છે, જ્યારે પુરૂષને ભેદ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે પ્રકૃતિ તેનાથી દૂર હટી જાય છે. વાસ્તવિક રીતે પરોપકારી પુરૂષની પેઠે પ્રકૃતિ પણ નિરંતર ઉપકારની ઇચ્છા ન કરતાં નિત્ય પુરૂષની ઇચ્છા પ્રણી કરે છે. ॥ ૬૦ ॥

પ્રકૃતે: સુકુમારતરં ન કિશ્ચિદસ્તીતિ મે મતિર્ભવતિ ॥

યા દૃષ્ટાસ્મીતિ પુનર્ન દર્શનમુપૈતિ પુરુષસ્ય ॥૬૧॥

(અર્થ) પ્રકૃતે: (પ્રકૃતિથી) સુકુમારતરમ્ (અત્યન્ત-કોમલ) કિશ્ચિત્ નાસ્તિ (કોઈપણ વસ્તુ નથી) इति (આવી) મે (મારી) મતિ: (બુધ્ધિ) ભવતિ (છે) યા (જે પ્રકૃતિ) દૃષ્ટા-અસ્મિ (હું પુરુષદ્વારા જોવાઈ ગઈ છું) इति (આવી રીતે) તદા (ત્યારે) પુન: (ફરીથી) પુરુષસ્ય (પુરુષને) ન (નહિ) ઉપૈતિ પ્રાપ્ત કરે છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) મારી બુધ્ધિમાં પ્રકૃતિથી કોઈપણ સુકુમાર વસ્તુ નથી કારણ કે પ્રકૃતિ પુરુષ ઉપર ઉપકાર કરે છે. અને જ્યારે તેને ખબર પડે છે કે હું પુરુષ દ્વારા જોવાઈ ગઈ છું ત્યાર બાદ તે પુરુષને દૃષ્ટિ ગોચર થતી નથી. અને જે પુરુષને વિવેક જ્ઞાન થાય છે તેનાથી તે પ્રકૃતિ દૂર રહે છે. અહિં ઇશ્વરવાદી ઇશ્વરનેજ કારણ માને છે. અને કહે છે કે, “અજ” જે જીવાત્મા છે તે, અસમર્થ હોવાથી ઇશ્વરદ્વારા પ્રેરણા પામેલો જીવા સ્વર્ગ અથવા નરકનો ભોગ ભોગવે છે. માટે જીવને સંસારી ભોગ અને મોક્ષ આપવામાં ઇશ્વર કારણ છે. સ્વભાવવાદી સાંખ્યાચાર્ય કહે છે કે, સ્વભાવ તેજ સર્વનું કારણ છે; કારણ કે, હંસોને શ્વેત રંગોવાળા કોણે બનાવ્યા? તથા મોરને ચિત્ર વિચિત્ર રંગવાળો બનાવનાર કોણ હશે? અર્થાત્ સ્વભાવજ કારણ હવે પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તનું અહિં ખંડન કરે છે અને કહે છે કે, નિર્ગુણ હોવાથી ઇશ્વર સગુણ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, અને નિર્ગુણથી સગુણ જગતની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ અને જીવાત્મા પણ નિર્ગુણ છે. માટે તેનાથી પણ પ્રજોત્પત્તિ થઈ શકે નહિ. આ હેતુથી સગુણ પ્રકૃતિથી સગુણપ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેની પુષ્ટિમાં તેઓ કહે છે કે, શુકલવર્ણવાળા તંતુઓથી શુકલ વસ્ત્ર થાય છે અને કાળા તંતુઓથી કાળો વસ્ત્ર થાય છે માટે ત્રિગુણત્મક પ્રકૃતિથી ત્રિગુણ સ્વરૂપવાળું જગત બને છે અને કાલવાદી સાંખ્યાચાર્યો તો કાલનેજ જગતનું કારણ માને છે. વાસ્તવિક રીતે અવલોકન કરવાથી સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં *ઇશ્વરનું સ્થાનજ નથી. ॥૬૧॥

* ઈશ્વરાસિદ્ધે: -ઈદ્રેશ્વરસિદ્ધિ:સિદ્ધા-પ્રમાણાભાવાન્નતત્ સિદ્ધિ:

તાત્પર્ય એ છે કે, જન્ય પ્રત્યક્ષનો વિષય ઇશ્વર નથી ઇદ્રિય જન્ય ને જન્ય પ્રત્યક્ષ. કહે છે.

સાંખ્યસૂત્રાણિ. ॥

તસ્માન્ન વધ્યતે નાપિ મુચ્યતે નાપિ સંસરતિ કથિત ॥

સંસરતિ વધ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાશ્રયા પ્રકૃતિઃ ॥૬૨॥

(અર્થ) તસ્માન્ન (તેથી) કથિત (કોઈ પુરુષ) ન (ન) અપિ (પણ) વધ્યતે (બંધાય છે) ન (ન) મુચ્યતે (મુક્ત થાય છે) અપિ (અને) ન (ન) સંસરતિ (સંસારી થાય છે) નાનાશ્રયા (અનેક યોનીઓમાં આશ્રય કરનારી) પ્રકૃતિઃ (પ્રકૃતિ) વધ્યતે (બંધાય છે) મુચ્યતે (મુક્ત થાય છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરુષ બંધાતો નથી તેમ મુક્ત પણ થતો નથી. તથા જન્મ મરણ રૂપી સંસારને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રકૃતિતેજ દેવ, મનુષ્ય, યશવાદિ યોનીઓના આશ્રયભૂત બુદ્ધિ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય અને પંચ મહાભૂતોને પ્રાપ્ત થઈ બંધાય છે. અને મુક્ત પણ થાય છે. જ્યારે પુરુષ સ્વભાવથી મુક્ત છે, અને સર્વગત છે તો પછી સંસારને પ્રાપ્ત કેમ કરે છે? તેને ઉપાધિ વશાત્ સંસારીપણું છે વાસ્તવિક રીતે પુરુષને ભેદ જ્ઞાન થાય છે પુરુષને તો પોતાના માટે બંધ તથા મોક્ષ બન્ને નથી. ॥૬૨॥

રૂપૈઃ સપ્તભિરેવ તુ બધ્નાત્યાત્માનમાત્મના પ્રકૃતિઃ ॥

સૈવ ચ પુરુષાર્થ પ્રતિ વિમોચયત્યેક રૂપેણ ॥૬૩॥

(અર્થ) પ્રકૃતિઃ (પ્રધાન) આત્મના (પોતાના) આત્માનમ્ (સ્વરૂપને) સપ્તભિઃ (સાત) રૂપૈઃ (રૂપોવડે) એવ (નિશ્ચય કરી) બધ્નાતિ (બંધે છે) ચ (અને) સા (તે પ્રકૃતિ) એવ (નિશ્ચય પૂર્વક) પુરુષાર્થમ્ (પુરુષને માટે) એકરૂપેણ (એક રૂપ જ્ઞાન વડે) પ્રતિવિમોચયતિ (પુરુષને છોડાવે છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) બંધન કારક પ્રકૃતિના સાત રૂપો ધર્મ, વૈરાગ્ય, અશ્વર્ય, અધર્મ અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય, અનૈશ્વર્ય, આ સાત રૂપોવડે પ્રકૃતિ પોતાને બંધે છે અને પુરુષનું કાર્ય સિદ્ધ થયા બાદ પૂર્વોક્ત બંધ નોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અને એક રૂપવડે મુક્ત થાય છે. ॥૬૩॥

एवं तत्त्वाभ्यासात्मास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ॥

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

(અર્થ) ન (નહિ) મે (મારું) અસ્તિ (છે) ન (નહિ) અહમ્ (હું) અસ્મિ (હું) ન (નહિ) કિંચિત્ (કાંઈક) અસ્તિ (છે) एवम् (આવી રીતે) અવિપર્યયાત્ (સંશય રહિત) તત્ત્વાભ્યાસાત્ (પચીસ તત્ત્વોના અભ્યાસથી) અપરિશેષમ્ (અહંકાર રહિત) વિશુદ્ધમ્ (અત્યંત શુદ્ધ) કેવલમ્ (મોક્ષને આપનાર) જ્ઞાનમ્ (આત્મજ્ઞાન) ઉત્પદ્યતે (ઉપજે છે)

સાખ્ય તાત્પર્ય) પૂર્વોક્ત ક્રમદ્વારા પચીસ તત્ત્વોના અભ્યાસથી જ્ઞાન આવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. “આ પ્રકૃતિ છે,” ‘આ પુરુષ છે’ પ્રકૃતિથી પુરુષ ભિન્ન છે, આ પાંચ તન્માત્રાઓ અને આ અગ્નિ-આર ઇન્દ્રિયો છે, આ પૃથિવ્યાદિ પંચ મહાભૂતો છે. આવી રીતે તત્ત્વોનું ભેદજ્ઞાન જ્યારે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પુરુષને આવો અનુભવ થાય છે, કે, આ મારાં તત્ત્વો નથી. અને હું પણ તત્ત્વ રૂપ નથી, અને આ પ્રત્યક્ષ શરીર પણ મારું નથી. હું આ તત્ત્વોથી ભિન્ન છું, અને મારાથી આ તત્ત્વો પૃથક છે, મારે આ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી હું અભિમાન રહિત, સંશય શૂન્ય, શુદ્ધ સ્વરૂપ અને મોક્ષ રૂપ છું. આવી રીતનું જ્ઞાન સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં મોક્ષનું કારણ છે. આ જ્ઞાનદ્વારા પુરુષને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૪ ॥

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम् ॥

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः ॥६५॥

(અર્થ) અર્થવશાત્ (અર્થના વશથી એટલે પ્રયોજન સિદ્ધિથવાથી) નિવૃત્તપ્રસવામ્ (પ્રસવ ધર્મથી નિવૃત્ત થયેલી) ચ (અને) સપ્તરૂપવિનિવૃત્તામ્ (નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, સાત રૂપ જેના એવી) પ્રકૃતિમ્ (પ્રકૃતિને) તેન (તે કારણથીજ) જ્ઞાનેન (જ્ઞાન દ્વારા) સ્વસ્થઃ (અક્રિય થઈને) અવસ્થિતઃ (સ્વસ્થ રહ્યો છો) પુરુષઃ (ચેતન આત્મા) પ્રેક્ષકવત્ (દંટાળી જેઠ) પશ્યતિ (જુએ છે)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્યારે પુરૂષ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે વિશુદ્ધ જ્ઞાન દ્વારા પ્રેક્ષકની મારફત પ્રકૃતિને જુએ છે, જેમ સભાને પરીક્ષક સ્વસ્થ તથા ઉદાસીન બની, પોતાના આસન ઉપર બેસીને સભા તથા નર્તકીને જુએ છે. તેવી રીતે આત્મા પણ નર્તકી રૂપી, પ્રકૃતિને જુએ છે. બુદ્ધિ, અહંકારાદિ કાર્યો જેના નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, અને બંધનના હેતુઓ પણ જેના નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. એવી પ્રકૃતિ છે. ॥ ૬૫ ॥

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥६६॥

(અર્થ) અહમ્ (હું) ઉપેક્ષક: (સાક્ષી રૂપ) એષ: (એક છું) મયા (મારાવડે) અન્યા (પૃથક ધર્મવાળી પ્રકૃતિ) इति (આવી રીતે) दृष्टा (જેવાઇ છે) अपि (નિશ્ચય) उपरमति (ઉપરામ ને પ્રાપ્ત થાય છે) तयोः (તે પ્રકૃતિ પુરૂષનો) संयोगे सति (સંયોગ થયે છે તે) सर्गस्य (સૃષ્ટિનું) प्रयोजनम् (પ્રયોજન) नास्ति (નથી)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જેમ કેાઇ સાક્ષી પુરૂષ સભાને જોઈ, ત્યાર બાદ આમ કહે કે, મેં સભા તથા નર્તકીને જોઈ લીધાં તથા તેમના ગુણોને પણ જાણી ગયો છું. તદુપરાંત ઉપરામને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ શુદ્ધાત્મા કેવળ પુરૂષ પૂર્વોક્ત પ્રકૃતિના નાશને જોઈ, વિરામ પામે છે. અને પ્રકૃતિ પણ કહે છે કે, કેવળ શુદ્ધ પુરૂષદ્વારા હું જેવાઈ ગઈ છું, એટલે મારી કુટીલતાને પુરૂષે જાણી લીધી છે. આમ સમજી પ્રકૃતિ પણ પુરૂષથી ઉપરામને પામે છે માટે પુરૂષના સર્મીય પ્રકૃતિ જતી નથી, પ્રકૃતિ એક છે. અને ત્રણે લોકોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. અર્થાત મૂળ પ્રકૃતિજ જગતનું કારણ છે. ॥ ૬૬ ॥

सम्यग् ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।।

तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रમवद् धृत्तशरीरः ॥६७॥

(અર્થ) सम्यग्ज्ञानाधिगमात् (યથાર્થ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી) धर्मादीनाम् (ધર્માદિકોની) अकारणप्राप्तौ (કારણ વિના પ્રાપ્તિ થયે છે તે)

સંસ્કારવશાત્ (સંસ્કારના વશથી) ધૃતશરીરઃ (શરીર ધારણ કરનાર યોગી) ચક્રભ્રમવત્ (કુંભારના ચક્રની માફક) તિષ્ઠતિ (રહે છે.)

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) (પ્રશ્ન) પુરૂષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ મોક્ષ થાય છે તો મને મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત થતો નથી ?

(ઉત્તર) યદ્યપિ પચીસ તત્ત્વોના જ્ઞાનનું નામજ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. છતાં પણ સંસ્કારોના વશથી યોગી પુરૂષ શરીરને ધારણ કરવા છતાં કુંભારના ચક્રની માફક ભ્રમણ કરે છે. એટલે પ્રારબ્ધ કર્મવશાત્ સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે. અને જ્ઞાની પુરૂષ વિના કારણ ધર્માદિકોને પ્રાપ્ત કરી સંસાર બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી. કારણ કે સાત રૂપોવાળા જે ધર્માદિકો છે તેઓ આત્મજ્ઞાન દ્વારા ભસ્મીભૂત થાય છે. જેમ અગ્નિથી બળેલ ધાન્યબીજમાં અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેતી નથી તેમ જ્ઞાન દ્વારા દગ્ધ થયેલા ધર્માદિકો પણ જન્મ મરણના હેતુઓ થઈ શકતા નથી. અર્થાત્ જ્ઞાની પુરૂષ જન્મ મરણના ચક્રમાં આવતો નથી. ॥૬૭॥

પ્રાપ્તે શરીર મેદે ચરિતાર્થત્વાત્ પ્રધાનવિનિવૃત્તૌ ॥

એકાન્તિક માત્યન્તિક મુખ્યં કૈવલ્યમાપ્નોતિ ॥ ૬૮ ॥

(અર્થ) ચરિતાર્થત્વાત્ (કૃતકૃત્ય થવાથી) શરીર મેદે (શરીરનોનાશ) પ્રાપ્તે (થયે છતે) પ્રધાનવિનિવૃત્તૌ (પ્રધાનની નિવૃત્તિ થયે છતે) આત્યન્તિકમ્ (અત્યન્ત) એકાન્તિકમ્ (નિત્ય એવી) ઉમયમ્ (બન્ને ગુણવાળી) કૈવલ્યમ્ (મુક્તિ) આપ્નોતિ (પ્રાપ્ત કરે છે.) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે ધર્માધર્મનું કારણ જે સંસ્કાર તે નાશ પામે છે. વર્તમાન દેહપાત થયા બાદ જ્ઞાની પુરૂષ કૃતકૃત્ય થયા પછી પ્રધાનની નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે જ્ઞાની પુરૂષને એકાન્તિક અને નિત્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૬૮॥

પુરુષાર્થ જ્ઞાનમિદં ગુહ્યં પરમર્ષિણા સમાખ્યાતમ્ ॥

સ્થિત્યુત્પત્તિપ્રલયાશ્ચિત્યન્તેયત્રભૂતાનામ્ ॥ ૬૯ ॥

(અર્થ) इदम् (આ) ગુહ્યમ્ (ગુપ્ત) પુરુષાર્થજ્ઞાનમ્ (પુરૂષાર્થનું જ્ઞાન) યત્ર (જેમાં) ભૂતાનામ્ (પ્રાણીઓના) સ્થિત્યુત્પત્તિપ્રલયાઃ (સ્થિતિ,

ઉત્પત્તિ, અને પ્રલયનો) ચિત્ત્યન્તે (વિચાર થયેલો છે) પરમર્ષિણ (પરમ
ઋષિ કપિલદ્વારા) સમાખ્યાતમ (કહેવાયું છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પુરુષાર્થ નામ મોક્ષનું છે, તે મોક્ષને માટે અતિ
ગોપનીય જ્ઞાન મહર્ષિ કપિલદેવજીએ કહ્યું છે કે, જેમાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ, અને પ્રલયનો વિચાર છે, તે વિચાર કરવાથી પૂર્ણતયા
પચીસ તત્ત્વોના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કપિલ મુનિકૃત સાંખ્યશાસ્ત્રના
અભ્યાસથી “જીવો” સંસાર બંધનથી મુક્ત થાય છે. ॥૬૬॥

एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ॥

आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च बहुधा कृतं तन्त्रम् ॥ ७० ॥

(અર્થ) એતત્ (આ સાંખ્ય શાસ્ત્ર) પવિત્રમ્ (અત્યંત પવિત્ર)
અગ્ર્યમ્ (તથા છ શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય) મુનિઃ (કપિલ મુનિ) અનુકમ્પયા
(દયા કરી) આસુરયે (આસુરી મુનિ માટે) પ્રદદૌ (શાસ્ત્રજ્ઞાન અર્પણ કર્યું)
આસુરિઃ (આસુરિનામના મુનિ) અપિ (નિશ્ચય પૂર્વક) પંચશિખાય
(પોતાના શિષ્ય પંચશિખાચાર્યને માટે તત્ત્વોપદેશ અર્પણ કર્યું) તેન
(તે પંચશિખાચાર્યે) बहुधा (ઘણા પ્રકારથી) तन्त्रम् (આ શાસ્ત્ર) कृतम्
(વિસ્તૃત કર્યું) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) સંપૂર્ણ જ્ઞાનોમાં પવિત્ર ને પ્રધાન પચીસ
તત્ત્વોનું જ્ઞાન છે. આ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. આ જ્ઞાન કપિલદેવે
આસુરિ નામના મુનિને કહ્યું. અને આસુરિ મુનિએ પોતાના પંચશિખ
નામના શિષ્યને ઉપદેશ કર્યો, અને પંચશિખાચાર્ય મુનિ આ શાસ્ત્રને
ખુબ પ્રચાર કરી ખ્યાતિને પામ્યા. ॥૭૦॥

शिष्य परंपरयागतमीश्वर कृष्णेन चैतदार्यामिः ॥

संक्षिप्तमार्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

(અર્થ) એતત્ (આ શાસ્ત્ર) આર્યમતિના (શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા) ईश्वर
कृष्णेन (ઈશ્વર કૃષ્ણે) शिष्यपरं परया (શિષ્ય પરંપરાદ્વારા) आगतम्

(આશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કથું) સિદ્ધાન્તમ્ (સિદ્ધાન્તને) સમ્યક્ (સારી રીતે) વિજ્ઞાય (જાણીને) આર્યાભિઃ (આર્યા છંદોવડે) સંક્ષિપ્તમ્ (ટુંકામાં રચ્યું) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) પૂર્વોક્ત પચીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન ગુરુ શિષ્ય પર-પરાથી ઇશ્વરકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયું, તે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા ઇશ્વરકૃષ્ણે આ શાસ્ત્રને આર્યા છંદમાં સંક્ષેપથી (નિરૂપણ કથું) ॥૭૧॥

સપ્તત્યાં કિલ યેઽર્થાસ્તેઽર્થાઃ કૃત્સ્નસ્ય ષષ્ઠિતન્ત્રસ્ય ॥

આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદવિવર્જિતાશ્ચાપિ ॥ ૭૨ ॥

(અર્થ) સપ્તત્યામ્ (સીતેર કારિકાઓમાં) કિલ (નિશ્ચય પૂર્વક) યે (જે) આર્થાઃ (અર્થો) તે (તે) આર્થાઃ (અર્થો) કૃત્સ્નસ્ય (સંપૂર્ણ) *ષષ્ઠિતન્ત્રસ્ય (સાઠ તત્ત્વોનું સાર છે.) આખ્યાયિકાવિરહિતાઃ (વાર્તાઓથી વિરહિત છે) ચાપિ (અને) પરવાદવિવર્જિતાઃ (પર પક્ષખંડન રહિત છે) ॥

(ભાષ્ય તાત્પર્ય) સાઠ તત્ત્વો સંબંધિ જ્ઞાન આ શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી સીતેર કારિકામાં ઇશ્વરકૃષ્ણે નિરૂપણ કથું છે. આ શાસ્ત્ર મનુષ્ય માત્રના મોક્ષનું સાધન છે. ॥૭૨॥

इति श्री पंडित मोतीराम वेलजी शर्मा.

कृतसरस्वती भाषा टीका सहिता ईश्वरकृष्णविरचिता

सांख्य कारिका समाप्ता ॥

“शुભં ભૂયાત્”

* આ અથ પંચાશખાચાર્યે રચ્યો છે.

ऋष्यंकनिधिचंद्राब्देमासेचैत्रेपरेदले ।

विदुषामोतीरामेण भाषाविवरणं कृतम् ॥

છપાય છે !

છપાય છે !!

કપિલકથા - સંગ્રહ.

આ પુસ્તક થોડા સમય બાદ છપાઈ બહાર પડશે.

તેમાં વૈરાગ્યયુક્ત કપિલસૂત્રોક્ત રસપ્રદ

કથાઓનું સુંદરરીતે વર્ણન કર્યો છે,

માટે આ-બાલ-વૃધ નર-નારીઓને

આનંદકારક તથા ઉપયોગી

થશે.

વિનિત:-

પંડિત મોતીરામ વેલ્લજી.

સચોજકની રજા સિવાય છાપણું કે
છપાવણું નહિ.

જાહેર ખબર.

અમારા માનવંતા ગ્રાહકોને સુચના આપવામાં આવે છે કે
અમારે ત્યાં ફ્રેન્સી લગ્નના કાર્ડ કંટ્રોલરીઓ તથા હિંદી, ગુજરાતી,
મરાઠી, સંસ્કૃત, વગેરે પુસ્તકો છાપી આપવાનું કામ
ઘણીજ સસ્તી કીંમતે કરી આપવામાં આવે છે માટે
એક વખત પધારી ખાત્રી કરો. એટલે તમારા
છાપવાના કામમાં તમે હુંમેશના
અમારાકાયમી ગ્રાહક બનશો.
એવી આશા છે.

ભગવતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ.

૩૧૮૨૨

દાણાખંડર, ભરૂચ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ નં. ૯.

આ પુસ્તક જોશી વેલણ મુલણ, ભગવતી પ્રી. પ્રેસના મેનેજર દાણાખંડર
ભરૂચ સ્ટ્રીટમાં છાપ્યું અને પંડીત મોતીરામ વેલણએ કોલ્લીવાડા, પુર્ણ ભાણુજી
માળામાંથી પ્રગટ કર્યું.

